Роман

ІВАНИЧУК

Місто

V

FOLIO

Роман Іваничук

Місто

«Фолио»

1975,1984

УДК 821.161.2

Іваничук Р. І.

Місто / Р. І. Іваничук — «Фолио», 1975,1984 — (Роман Іваничук. Зібрання творів (Фоліо))

ISBN 978-966-03-8141-4

Роман Іваничук (1929—2016) – відомий український письменник, лауреат премії ім. А. Головка, Національної премії України ім. Т. Шевченка та ін. У його творчому доробку близько двадцяти історичних романів, якими письменник заповнює білі плями в нашій історії. І він не обмежується лише зображенням тих чи інших подій минулого, а визначає багато проблем, які хвилюють наших сучасників.До V тому зібрання творів Р. Іваничука увійшли дві повісті, об'єднані між собою за тематикою. «Сьоме Небо» (1984) розповідає про перші дні Другої світової війни у Карпатах; автор зображує, як у складних обставинах по-різному проявляються моральні якості людей, що розводить їх по протилежні боки барикади. У другій повісті «Місто», вперше надрукованій у 1975 році, Р. Іваничук, змальовуючи колективний образ Міста, досліджує зміни, які відбуваються у психології галичан за роки радянської влади.

УДК 821.161.2

ISBN 978-966-03-8141-4

© Іваничук Р. І., 1975,1984
© Фолио, 1975,1984

Содержание

Сьоме небо 5
Конец ознакомительного фрагмента. 34

Роман Іваничук
Місто

Сьоме небо

– Дні і ночі, які ми збиралися того літа провести на Лисинці у Василининій хаті, мали стати для нас святом, – згадував Страус, коли його напередодні візиту генерального губернатора Ганса Франка взяли заложником і він десять діб разом із тридцятьма мешканцями Міста ждав у підвалі гончарної школи можливої смерті від фашистської кулі; режисер Міського театру Іван Стефурак з увагою слухав розповідь свого молодшого колеги, і так вони удвох скорочували собі нестерпно тягучий час першої тюремної ночі. – Нас троє шкільних товаришів після довгої розлуки домовилися відпочити в Білій Березі, куди я наїздив щоліта, й з висоти часу глянути один на одного та й згадати – і добре, і прикре… Ми майже два тижні мліли в погожі дні поблизу кашиці над Черемошем, коли ж над Лисинкою зависала негода і небо з землею єдналися рівними ниточками дощу, а сама гора ховалася від мешканців Білої Берези в теплому тумані, грали в преферанс. Ніхто не знав, коли за календарем будній день, коли неділя.

Хоча й ні… В неділю вранці з Василининої комори просочувався до наших кімнат лужний дух злежаної чистої білизни, змішаний з кислуватим запахом кептарів і кожухів, – це означало, що господиня відчинила скриню і збирається до церкви. Наряджалася вона по-святковому повільно, неділя робила її іншою – розпрямленою, стрункою, – і коли стояла перед дзеркалом, розчісуючи роговим гребенем чорне, мов смола, волосся, з її лиця, обвітреного, втомленого, позначеного біля очей віяльцями, а по обидва боки уст підківками зморщок, проглядала зваба, яка не встигла ще стекти разом із сльозами за мужем Василем, що загинув кілька літ тому на дарабі.

Василина одягалась на кухні, куди потіснилася на літо, віддавши дві кімнати для міських людей; вона рада була квартирантам: мала від цього розраду і гріш, а ще надію, що її малого Василька учені люди візьмуть в науку, і най би постелилася йому інша доля, ніж вітцеві, – бо що робити…

На ту її з відтінком провинності фразу – «бо що робити» – квартиранти вже й не реагували, а спочатку вона їх смішила: Василина водно її вживала, проте не без потреби, а лише коли не вистачало слів. Фраза знадоблювалася Василині тоді, як у душу приходила полегша і їй ставало незвично, незручно якось, що вдовина безнадія злагіднилася раптом від усміху дитини, чи від вдоволення вгодованістю поросяти або ж від ласкавого слова чужої людини; вживала її, коли знімала з себе провину за чийсь клопіт, стихійне лихо або смерть.

«Йду до церкви, бо що робити», – говорила Василина, не відводячи від дзеркала очей, коли хтось із пожильців заходив до кухні, щоб набрати води для вранішнього вмивання. В неділю вона не метушилась, була наче відсутньою у своїй хаті, де будні без упину настигали її своїми вимогами, – до жінки раз на тиждень сходив, сокрушившись серцем, її жорстокий ангел, щоб натруджену роботою й пригноблену самотністю Василину вивести з клопітного дому в храм духовного спочинку – до людей.

Вчитель Богдан Зарицький, якого колись ґімназисти прозвали за високий зріст і причетність до германістики Страусом, і цієї неділі прокинувся від специфічного запаху із Василининої скрині; вивільняючись від дрімоти, він відзначив у думці, що ще один тиждень канікул промайнув, наче батогом тріснув, і відпочинку зосталося не так уже й багато – Зарицький приїжджав у гори на один місяць.

Поводив очима по дощаній, видубленій часом стелі, по зчорнілих сволоках, помережаних нехитрими різьбленими узорами й трираменними хрестами; на тих сволоках під самою

стелею лежали пожовклі старі газети, які, мабуть, читав колись ґазда Василь, шкільні підручники малого Василька, товста книга, певне Біблія, бляшанка з тютюном і люлька – реліквії по господареві дому, великодні писанки в інкрустованих тарелях – яскраві цьогорічні і збляклі давніші, на сліпучо-білій стіні під вишитим рушником висів у дерев'яній рамці шлюбний портрет красуні Василини й вирлоокого вусатого Василя – дві голови, прихилені одна до одної; під тією ж стіною стояло незаймане ліжко, застелене космацьким ліжником і вивершене високими подушками – ліжко належало тій шлюбній парі, що на портреті, і тепер немов чекало, що господар колись-таки повернеться і воно знову освятиться любов'ю; у куті пишалася викладена косівськими майстрами кахляна піч, на чоловому боці якої вгорі хмурився святий Миколай, погрожуючи вказівним пальцем; під ним, через усі три кахлі, мчався парокінною бричкою самовдоволений ґевал із запаленою люлькою в зубах, ще нижче, на першій кахлі, молився під церквою упокорений долею мандрівник, на другій – у задумі, за корчемним столом, сидів мудрець з пергаментним сувоєм у руці, на третій – бив у дзвін на сполох молодий дзвонар, а в самому низу стріляли з пістолів вояки, які вийшли завойовувати світ.

Страус кожного ранку, обвівши оком кімнату, зупиняв погляд на цій печі і, дивуючись вигадці умільців, видивляв для себе все нові й нові характерні риси осіб, зображених на кахлях, новий їх зміст, захований за зовнішньою примітивністю, з часом ці особи стали дуже знайомими, наче він знав їх усе життя.

Потім погляд Страуса перебіг до кута, біля якого примістилося його ліжко: «Як мається мій сусід по кімнаті?» Кожного ранку Зарицький з цікавістю споглядав маленького і боязкого павучка, що вряди-годи вилізав із щілини в стіні на своє незриме плетиво і ждав поживи. Цей павучок був цілком позбавлений хижості, видно, через свою боязку вдачу він і поселився в чистій тихій хаті, в яку не залітали ні мухи, ані комарі; зароєного мушвою світу боявся і не мав охоти вилазити надвір, щоб сплітати свої сіті між гілками бузку, віниччя, порічок, черешень; він волів жити хай із кволою надією на поживу, але в безпеці, аніж серед достатку надворі, де всіляко буває: вітер і дощ, бурі і град – там треба боротися за життя, а тут цих труднощів немає, тут хіба що дошкуляє голод, зате ніхто йому не загрожує і він – нікому… «Ось я грюкну кулаком по стіні, затремтить павутиння, і павучок миттю зникне у надійному сховку-щілинці, а потім знову крадькома вигляне, – подумав Страус. – Мирно живе собі у Василининій хаті павучок-пацифіст».

Страус таки гупнув по стіні, павучок заховався. Ще полежав хвилину, тоді схопився з ліжка, бо день надворі розпочинався погожий, а їх у горах не так уже й багато.

Глянув крізь вікно. Глибоко внизу, у вигнутій долині, завмерло в очікуванні свята гірське село Біла Береза. Воно збіглося критими ґонтом хатами до стрункої трибанної церковці, мов бджоли до вулика, а довкола на кичерах сторожами поставали маленькі хатки, і тільки з боку Черемошу, який блищав вигнутою вузькою стрічкою, ізвором між Турнасом та Ігрецем входила на Покуття буковинська далина. Звідти й кинуло сонце сніп променів на село, і холодний Черемош задихав сивою парою, мов олень, що в бігу спинився раптом на лісовій просіці; загорілися бляшані бані церковці, і завмерле село почало оживати. Задзвеніли дзвіночки в лугах біля кашиці, гейкнув стиха пастух, ніби пробуючи голос, а потім загейкав лункіше, сміливіше, розкуто; он понад низькими верболозами пропливла крисаня з павою – наче сама собою, а людини не видно; з кичер покотилися, гейби крашанки, прихожани в гарячій убері; дзеленькнув на дзвіниці дзвін, нагадав селові про неділю і змовк; Василина й собі покотилася униз стежкою поміж стиглими травами – і всюди було святково тихо, всюди панувала свобода й не чутно було сили – ні божої, ані людської.

Богдан Зарицький відчинив навстіж вікно. З настояних у нічній росяній прохолоді трав повіяло дурманним запахом вовчуга, що розкитичився ліловим цвітом по всьому схилі стрімкої гори, розквітлий вовчуг нагадував, що вже пора братися за коси; завтра Василина, певне, скличе толоку, бо сама не дасть собі ради з сінокосом. А що, якби вони утрьох – розваж-

ний філософ Страус, елеґантний меценас, який в силу обставин став працівником нотаріальної контори, Мирон Костецький і замкнутий у собі піфагорієць, нині бухгалтер споживспілки Роман Заставний (обидва мешкають у кімнаті по той бік сіней), – та взялися за коси й допомогли впорати сіно сердешній Василині… Еге, якби-то… Забула корова, як телям була; давно троє ровесників перевзулися із шкарбунів у лаковані мешти, давно вже мужицька шкіра злізла з долонь, ручки пухкенькими стали, а в Мирона ніколи мозолястими й не були, бо родом з Міста… А здається, ніби зовсім недавно вони втрьох уперше сіли за парти Міської ґімназії. Було це перед війною, яку вперто називають Першою світовою, цим самим стверджуючи, що повинна бути ще й друга, і третя, що в чотирнадцятому році на доповнення до юліанського і григоріанського впроваджено ще й воєнний календар, в якому дата війни пересуватиметься з року на рік, подібно як великодні свята з місяця на місяць… Ніби вчора, дванадцятилітніми, сіли за ґімназійні парти з непохитною вірою стати вченими мужами; докінчували ж навчання після Першої світової війни – як хто зумів. Мирон студіював право у Львівському університеті, звідки був вигнаний під час пацифікації, бо українець. Роман, який ще в ґімназії підказував учителеві математики свої варіанти рішення задач, ледве зміг за панської Польщі закінчити бухгалтерські курси і, мабуть, через ту кривду став мовчазним, а може, в нього інший спосіб мислення, математичний, і він справді, як піфагорійці, вважає лише числа суттю гармонії Всесвіту… Здібний до мов Богдан закінчив германістику у Відні й після повернення отримав посаду в українській приватній ґімназії… Давно злізли з долонь мозолі, і ні до коси їхні руки тепер не придатні, ні до ремесла. Та щось-таки в них залишилося від того первісного, з дитячих років: певне, почуття старої дружби, яка й спонукала їх по довгій розлуці поїхати разом на відпочинок у гори, де вони віддавалися спогадам у перервах між партіями преферансу або ж після суперечок про політику і штуку.

«Завтра, мабуть, розпочнеться косовиця», – думав Страус, дивлячись крізь вікно на синювате прозоре плесо, на дні якого скупчилися, немов мушлі, хати, а за воротами на стежці, котрою покотилася Василина у вибиваному пацьорками кептарі, шальоновій хустці і гарячожовтій запасці, стояв малий Василько – в полотняних штанях, згрібній сорочині, весь білий і чистий, мов польовий тюльпан. Він проводжав поглядом матір, яка раз на тиждень скидала з себе разом із забрудненою вберею мерву буденних клопотів і виходила розпрямлена на люди; відтак погляд його прикипів до синьої далини, що висмоктувалась із білоберізької котловини і протискалася між Турнасом та Ігрецем ген у невідомі світи, і манила його, і кликала, а він ще тримався босими ногами вершечка Лисинки, бо далина була заманлива, але й тривожна, і віяло від неї не тільки звабою, а й моторошністю. Та вже пік йому в підошви камінний ґрунт на Лисинці, немов циганська плита, він тупцював нетерпляче і весь аж нахилився, щоб полетіти у ту даль. «І полетить, і крильця зміцніють», – думав Страус про добру долю білого Василининого хлопчика, яка прийшла до нього неповних два роки тому і не повинно їй бути кінця.

У цю мить Зарицький зачув далекий, густий, дивовижно потужний металічний гул. Він наростав із заходу, міцнів, дзвенів, пульсував, завивав, мов фабрична сирена, комусь загрожував, і був цей звук зовсім несумісний з недільною благодатною тишею над Білою Березою, він кремсав її, ґвалтував, знущався, накидав свою владу, голоснішав, гнівив, принижував, давив, був сильний і свавільний, погордливий і безпощадний, перед ним нишкла природа, тьмарилося сонце, і врешті Страус помітив, як по лискучій бані церкви просунувся і зник чорний хрест.

Збагнув, що це летять літаки, глянув угору й побачив їх: із заходу на схід летіло три трійки лискучих хрестоподібних аеропланів. Полегшено зітхнув, зрозумівши причину навального гулу. Він навіть провів захопленим поглядом сталевих велетнів, бо, хоч не був ніколи поетом техніки, хоч був жерцем класичної краси поезії, все ж розумів, що людський прогрес мусить набирати несподіваних виявів і форм, які не завжди евфонічні, милозвучні, пасторальні, пастельні, – прогрес жорстко ступає по землі й деколи топче красу, до якої людство встигло звикнути, та створює красу нову, котрою будуть захоплюватися майбутні покоління,

позбавлені надмірної чутливості, сентиментальності й ліризму. Все це розумів Богдан Зарицький і мирився, як міг, з новинами прогресу, щоб не стати ретроградом.

Гул літаків був інакшим, ніж він звик його чути досі. «Що ж, винайдено людьми знову щось нове, – подумав, – могутніше, швидкісніше, потрібніше для життя», і все-таки його обурював ґвалтівний звук металу. І немов на підтвердження його невдоволеності застукотіли глухі вибухи угорі; Страус знову підвів голову й побачив, як небо на тій лінії, де пролетіли літаки, всіялося жмутками чорних хмаринок.

– Що б це мало означати? – запитав Мирон; він стояв позаду Страуса, у піжамі. До вікна підходив і Роман, мовчки споглядаючи загадкові хмаринки на небі.

– Певне, вправи, маневри… – мовив, знизавши плечима, Зарицький.

– Маневри? – скинув бровами Мирон. – Хоча…

Обидва повернули голови до Романа, запитливо глянули на мовчазного колеґу, хоч і не сподівалися почути від нього пояснень: Романа світ наче й не обходить, він поводиться так, ніби прийшов з іншої планети спостерігати життя землян і йому дивно, чому вони так метушаться; непроникливе обличчя Заставного, наполовину закрите сивими бакенбардами і вусами, завжди викликало в тих, хто до нього звертався, зніяковіння, сумнів у доречності, потрібності, доцільності свого запитання; проте в цю мить, коли пролунали незрозумілі вибухи в небі, після яких позаду літаків розпливаються сірі купчасті хмарки, він повинен висловити свою думку, до того ж однозначну.

Статечний Страус, якого рідко покидав олімпійський спокій, у нервовому напруженні чекав слова від Романа і з тривогою спостерігав, як тьмарилося обличчя Заставного; Костецький перехопив Страусову тривогу і Романове зосередження, в його швидких очах зблиснула гріховна цікавість; Роман скоса подивився на Мирона, потім перевів погляд на Богдана, мовив коротко:

– Це війна.

Він нервово полапав себе долонями по грудях, ніби перевіряв, чи має при собі документи. Мирон скинув бровами і застиг із здивованим виразом обличчя. Зігнута у лікті ліва рука Страуса затремтіла, долоня стиснулася в кулак: перед очима постала його домашня бібліотечна кімната у рудому полум'ї від вибуху снаряда, він глянув у вікно, за котрим потривожена ревом літаків природа заспокоїлася і знову стала доброю і тихою, мовив:

– Не може цього бути…

– Чому – не може? – — озвався по хвилі Мирон. – Усе на світі можливе… – Звістка про війну ніби збудила його зі сплячки, і він фривольно промугикав стару австріяцьку пісеньку: – «Бо війна війною, в ній є божа сила, як не заб'є тебе гостра куля…»

– Не треба жартувати, Мироне, – проказав Роман.

Страус не повертав од вікна голови: «Як це так: знову прогрес, який мав би виявити світові нову несподівану красу, приносить смерть, знищення?.. Невже це закономірність? Динаміт винайшли для вивільнення енергії, щоб полегшити працю людських рук, а застосували передусім для вбивства. Людина віками мріяла піднятися в повітря, а коли зробила це – не забарилася скинути на землю бомбу. Автоматику поспішили використати для створення кулемета… То хай припиниться прогрес техніки і живе тільки поезія й мистецтво, які у своїй естетичній суті не міняються, завжди людяні – яких би форм не набирали. Я – ретроград? То чому, скажіть, чому найґеніальніші й найсміливіші винаходи перш за все перехоплюються людофобами? Щоб випробувати добро і зло, закладені в людині? І лише подолавши зло, обернути винахід їй на користь? Але ж відкриття народжуватимуться без перерви, то що – завжди вони мають пройти випробування у війнах, і війнам насправді, як за календарем, кінця не буде?..»

А за ворітьми на стежці стояв білий Василько, він дивився в бік буковинської далини, над якою тільки що пролетіли літаки, його зачарувала сила металічного гулу; його очима зорило у

даль нове покоління, яке з цікавістю сприйматиме нововведення прогресу, братиме від нього користь, віритиме в нього і керуватиме ним, тому не може цього бути, не сміє чорний хрест, що тільки-но проповз по церковній бані, знести з лиця землі цю русяву голівку, на якій пустотливий вітерець забавляється повісмяним волоссям.

І Страус повторив, повертаючись від вікна:

– Не може цього бути!

Друзі мовчки стояли серед кімнати: Страус з притиснутим до підборіддя кулаком, заглиблений у себе Роман і не потривожений Мирон. Хтось із них мусив сказати останнє слово, яке підтвердить страшну істину або ж заперечить її, та ніхто не зважувався його вимовити, щоб не обдурити себе надією або не втратити її назавше.

Те слово пролунало збоку. До кімнати увійшла Василина, вона вела за руку Василька, була задихана й зіпріла, кептар розстебнутий, шальонова хустка сповзла на потилицю, та на лиці малювався не переляк, а винуватість, і вона промовила таким тоном, ніби виправдовувалася, що не змогла відвернути біду:

– Війна почалася, та й що робити… Ади, почалася, і хто тому винен?..

Зарицький опустив руку – напруження минуло, випрямився Заставний – нічого вже не вдієш, а Мирон сказав:

– Дивну потугу має в собі саме слово – війна… «Як не заб'є тебе гостра куля, то копитом, замість кулі, вб'є кобила…» – домугикав куплет австріяцької пісеньки.

Минали напружені хвилини, та ніщо більше не збурювало тиші недільного погожого дня; навіть дзвони не дзвонили, бо служба не правилася. Василина розповіла: священик і не одягався в шати, він вийшов у домашньому до мирян, повідомив, що німці напали на Радянський Союз, і передав наказ сільських властей розходитися по домівках – чекати розпоряджень.

Василина швидко отямилася від звістки – не так жахливої, бо той жах ще ні в якому образі нізвідки не встиг виповзти, як несподіваної, неймовірної і, зрештою, нереальної. І, мабуть, для того, щоб розрядити напруження, внесла з комори до Страусової кімнати старий Василів грамофон, поставила його на стіл.

Друзі здивовано переглянулися – свята простота! – а Василько, якого дотепер ніхто й не помічав, вислизнув з-за маминої спини, всівся за стіл і почав накручувати корбою пружину грамофона. Тривоги старших він не збагнув, неділі й свята завжди поєднувалися в нього з таємничим інструментом, з якого добуваються заховані всередині звуки музики; сьогодні неділя – і цілий день бляшана труба, схожа на цвіт павутиці, буде дзвеніти співом, йому ж тільки накручувати. Упоравшись з корбою, він підпер голову кулачком і зачаровано слухав, як із зусиллям і хрипотою добувається із грамофонної труби надривний голос співака, що виконував модне сентиментальне танґо:

То остання неділя, завтра вже розійдемося,
Завтра вже розпрощаємось на довгий час…

Слова пісні були нині, як ніколи, доречними, бо всі знали, що так незабаром станеться, та поки що друзі були разом – мов на тайній вечері, і Василина теж зважилася сісти за стіл, щоб побути із своїми гостями – може, останній раз.

Погойдуючись на старій платівці, тупа голка видобувала з неї все хрипкіші звуки, врешті сентиментальний спів обірвався, платівка зупинилась, і труба, яка весь час похитувалася, наче жива, схилилася мертво набік, а пісня, що закінчилася безнадійним зойком, доспівувалася тепер у підсвідомості присутніх.

Василько простяг руку до корби, щоб знову накрутити грамофон, та зупинився: мамі і її квартирантам, видно, було не до музики; слово «війна», яке в нього поєднувалося хіба що з хлоп'ячими іграми в лугах або із стинанням прутиком будякових голівок на зарінку, мало,

очевидно, інше, поважне значення, бо квартиранти посмутніли, особливо Зарицький, якого Василько найдужче любив за його довгі й мудрі вечірні розмови: вони заводили хлопчину в таємничі нетрі давно минулих віків… Василько не знав, що тепер зміниться в його житті; одна тільки боязка думка поволі підкрадалася до хлоп'ячої свідомості, та була вона, власне, частинкою тієї великої тривоги, яка дійняла старших, і цього стало досить, щоб Василько теж відчув наближення біди: чи буде він учитися в Місті, коли закінчить четвертий клас, як обіцяв йому Зарицький? Хотів про це спитати, але не смів порушувати мовчанки, що осіла в кімнаті, мов осінній туман над лугом; він дізнається про це згодом. А поки що Василькову душу осіняла мрія, яка зродилася, коли забачив у небі літаки: як виросте – буде літати, тільки б послали вчитися, тільки б послали…

Страус спинив погляд на кахлевій печі. Зображення на кахлях набирали тепер конкретнішого змісту. Погрозливий жест святого Миколая, який давно застерігав жильців перед небезпекою, говорив: «Ось маєте, хіба я не казав?»; самовдоволений ґевал мчав нестримно через усі три кахлі, і на його обличчі світилася пожадлива цікавість; мандрівник під церквою ревно просив Бога відвернути лихо і не вірив, що Господь вислухає його благання; в образі філософа з пергаментним сувоєм бачив себе самого… Страусові хотілося розгорнути сувій і прочитати напророковану людям долю, та поки що не зважувався цього робити… Дзвонар бив у дзвін на ґвалт, а вояки стріляли з пістолів прямо по присутніх у кімнаті. Тільки на бічній стінці печі, на єдиній вміщеній там кахлі серед рослинних орнаментів цілувалася закохана пара, вона нічого ще не знала про війну і не хотіла знати, – а може, в цьому весь сенс людського існування, можливо, лише любов допоможе людям перетривати біду й продовжити життя після воєнного смерчу? А певне – так… І Страусові згадалася його любов, через яку він не одружився й досі, солодко-млосно згадалася, та він рішуче пригасив спогад, бо ж не пора нині, не пора…

Василина не звертала уваги на кахлю, де цілувалися закохані, а все одно в цю мить, після якої вже має право прийти смерть, бо чиясь сваволя випустила її на світ з косою, згадалась їй остання, жива іще, Василева хвилина, бо про його небуття думати не могла: лежить Василь на цьому ось ліжку, що позад неї, з потрощеними кістками, колоди порвали йому нутрощі, ніщо вже в ньому не живе, тільки серце й права рука, і він, як ніколи за доброго здоров'я, ніжно усміхнувшись до Василини, погладив їй груди, які завжди приносили йому радість, а синові дали життя; він по-чоловічому палко пестив їх рукою, котра з кожною миттю слабшала, квапився пестити, щоб натішитися востаннє, і той його дотик до її грудей, яких ні разу не дозволила потім торкнутися іншому мужчині, чує Василина тепер і вірить у те, в що вірити гріх: Василь таки повернеться колись у це ліжко для гарячої любові.

Роман дивився на Василину, котра в цю мить була дивно гарною, думав про свою темну самотність і несподівано відчув, як у його душу увійшла гостя; то було просвітлене Василинине обличчя, і його здивувало те, що зваба жінки, вічно затінена смутком і вдовиною безнадією, увійшла до нього саме тоді, коли над світом зависли раптом і безнадія, і смуток, і смерть… Він згадав її, ту смерть, яка відібрала колись від нього кохану, і, заперечуючи тепер небуття, знайшов для себе розраду: є тільки життя на світі! І нема чого боятися смерті, бо якщо так, то треба боятися й народження, адже обидві ці сакраментальні категорії існують поза волею людини, поза її свідомістю; люди відходять, як і приходять на світ, непомітно для себе, життя дається їм як дарунок на певний час, і треба ним утішитися… Так, так, але коли цей дарунок природи відбирають ті, які його не давали, тоді стає страшно.

Мирона вразила нині несподівана сила металевого гулу, і він піддався їй: сила та скорила його своєю нещадністю до слабшого; Мирон поставив себе в цю хвилину на бік сильних. Адже відтепер долю світу вирішуватимуть тільки вони. Зрештою, сила завжди правила світом. Дужчий виживає і дає початок дужчому поколінню. Тож даремно опиратися, слабке все одно буде потоптане, такий закон природи, і нема іншого виходу, як скоритися або ж самому стати сильним і теж нещадним. Слабким настав кінець. Бо війна війною…

Із щілини над Страусовим ліжком виповз на плетиво павучок і мирно чекав своєї долі.

Мовчанка затяглася, думки поволі втрачали свою чіткість, контури спогадів блідли й розпливалися: хвилина самозаспокоєння минула, і її місце посіло тривожне чекання. Воно було тягуче, мов смола, до свідомості приходила незаперечна істина, визначена коротким і оголеним словом «війна», і панувала вона не тільки десь там у долині, а всюди – в безлюдних горах, яругах, на вершинах, у самому зеніті неба: білоберізький світ разом з високою Лисинкою був безборонно відкритий, і звідусіль на нього могла впасти смерть, а сонце і синє небо за вікном здавалися моторошно тимчасовими.

Проте надворі панувала тиша, вона була погідною й дзвінкою, цей спокій своєю погожістю й дзвінкістю втілився раптом у брунатну бджолу, влетів до кімнати, задзумкотів над головами і, кружляючи біля вух, говорив не про тимчасовість, а про вічність життя за вікном; обличчя людей, що сиділи за столом, ледь розпогодилися – цього разу не від самозаспокоєння, а, мабуть, від усвідомлення незнищенності життя, і проказав коротко Роман Заставний:

– Вічна…

Тоді всі заговорили про бджолу, ніби кожен хотів поєднати себе з невмирущою природою і цим утвердитися в житті.

– Це правда, – мовив Страус, відганяючи від себе настирливу комаху, – бджоли старші від людей. У Павучій печері в горах Валенсії зберігся малюнок, котрому двадцять тисяч літ: на ньому зображено, як людина добирається до бджолиного гнізда.

– Можемо заздрити цим створінням, – мовив Мирон Костецький. – Вулик я назвав би ідеалом суспільного порядку, в ньому панує абсолютна дисципліна. Усі працюють, усі зайняті, кожен знає своє місце, кожен виконує свою функцію: чистильниця чистить комірки, годувальниця годує матку, приймальниця приймає нектар, сторожі стережуть вхід, а льотна бджола носить мед. І ніхто не протестує проти порядку: ким ти вродився, тим і будь. А людина хоче влади, вивищення, хоче панувати над слабшим.

Мирон підвівся, вийняв з кишені срібний портсигар, клацнув, покришка відскочила, він узяв цигарку і, тримаючи її між двома пальцями в підведеній руці, розглядався за сірниками, мовби ждав, що хтось йому їх подасть, мовби вивіряв, чи сказані ним тільки що слова можуть стосуватися і його. Роман спостерігав цю Миронову позу, в ній було щось від гордовитості й зверхності, і він подумав, що для виявлення характеру людини досить незначного жесту.

Василина метнулася до печі, зрозумівши, чого Миронові треба, взяла з припічка коробку сірників і подала йому, він кивнув злегка головою, запалив, глибоко затягнувся і, видихаючи дим разом із словами, заговорив не про силу, в якій щойно на крихітку впевнився, а зовсім про маловажне, яке його й не повинно б цікавити:

– Я читав колись книжку про бджіл, не пам'ятаю автора…

– Моріс Метерлінк, «Життя бджіл», – підказав Роман.

– Можливо… Я не намагаюся запам'ятовувати авторів, щоб не засмічувати пам'яті, для мене важлива інформація… Так ось, якби кожна людина знала своє місце в суспільстві, не було б на світі воєн. Бджоли не воюють! – Він засміявся і раптом стих, втямивши, що сміх з нинішнім днем несумісний.

– Але вони й не мислять, – вставив Роман.

– Хіба бджолам від цього погано?

– Ти ж їх ставиш за зразок суспільного порядку. А людина все-таки думає…

Мирон сів і погасив у дерев'яній попільничці цигарку. його дбайливо виголене підборіддя випнулося вперед, Роман відзначив про себе, що й цей елемент міміки слугує йому для складання власної ціни; Миронові ж згадався вранішній потужний гул небесних машин, який і досі звучав у його свідомості й розбуджував приспане роками відчуття своєї сили; сила та моцувалася, завдавала душі незнаного досі щему, заперечувала досьогоднішнє пасивне скніння,

бажала вивільнитися, і йому самому було дивно, що це почалося в той момент, коли він збагнув, що у світі стався страшний катаклізм.

– Думка людини про себе не завжди співмірна з її вартістю, – відказав.

– Чим же ти вимірюєш вартість людини? – спитав Страус.

Мирон не зразу відповів. Йому згадалося все його нефортунне життя, від якого ждав і сподівався багато: він бачив колись себе на вершечку суспільної драбини, повного знань, наділеного владою, оточеного заслуженою повагою, а зупинився на нижніх щаблях і далі не пішов навіть тоді, коли національна приналежність уже не заважала йти; пропала працездатність, її вбило знеохочення, праця для Мирона втратила сенс, бо верхній щабель виднівся незмірно далеко у високості; вільний час забирали риболовля, преферанс та вино, і для того, щоб виповзти з безсилля й ситого самовдоволення, потрібен був хіба що сильний струс. Він нині стався. Мирон ще не знав, що саме принесе йому той струс, але нещадний звук металу в небі підказав йому, що тепер він може без труду пострибати вгору по щаблях, якщо повірить, що і в ньому живе така ж рвійна й безоглядна сила, або ж упаде на дно, коли не увірує, а звідти вже не буде вороття.

– Силою, – відповів нарешті на Страусове питання.

– Але ж є і зла сила.

– Кожна сила доцільна.

– Якщо так, то й війна доцільна…

– А певне! – вигукнув Мирон і стих, злякавшись своїх слів. – Ну, я не стверджую категорично, вона ж і мені загрожує… Але кожна війна – це випробування сил і утвердження сильнішого. Закон природи… «Я крокую через тисячі трупів, тому що повинен. У мене нема ні совісті, ні жалю, як у природи…»

– Фрідріх Ніцше, «Так мовив Заратустра», – промовив Роман.

– Я просив би сьогодні не цитувати Ніцше! – Страус підніс до підборіддя тремтячий кулак.

– Так, Ніцше, – Мирон не звернув уваги на зауваження Страуса. – Він проповідував культ сили, правда? Ой, Богдане… Не примушуй себе бути у всьому гуманним. Ніби не знаєш, що влади всяк хоче, тільки не кожному вона дається. Співак примушує любити себе і сміятися або ридати і страждати – він ввергає тебе в залежність, рабство і стає, порівняно з тобою, надлюдиною. Письменник пише твір для того, щоб підкорити читача, і коли він добрий письменник, то й підкоряє. Кожен хоче бути сильним. Жінка долає красою. Ми ж добре пам'ятаємо…

– Замовкни! – перебив його Роман.

– Більше не буду, – театрально вдарився в груди Мирон. – Хоча чому б і не згадати її нині, адже й зустрілись ми тут для того, щоб згадати… Не хочеш – не треба. Я хотів лише підтвердити: кожен когось підкоряє…

Зарицький згадав три чинники, які визначили його життя. Перед очима постали образ Жінки, краса якої не зблякла і в труні, постать Письменника – зсутуленого, старого, з темними трагічними очима, творчість якого назавжди підкорила його страшною правдою, і збережена в пам'яті моторошна тінь загайпільського селянина, котрого повісили мадярські карателі за Першої світової війни…

– Ти маєш рацію, Мироне, – мовив. – Тільки один скоряє красою, інший – мистецтвом, а ще хтось – зашморгом… Це різні речі. А тому я не хотів би, щоб ми нині згадували Ніцше.

– Саме й пора, – промовив Роман і пильно глянув на Страуса. – Поки прийдуть розпорядження, нам варто з'ясувати, що ж, власне, сталося сьогодні і звідки воно взялося.

– Краще розпишемо пульку, – змахнув рукою Мирон. – Усе з'ясується й без нас, і то досить швидко. «Як не заб'є тебе гостра куля, то копитом, замість кулі, вб'є кобила», – доспівав пісеньку і взяв з підвіконня колоду карт.

– А я піду виймати верші з-під кашиці! – схопився з-за столу Василько, знудьгувавшись від розмов старших.

Тоді схопилася й Василина. Вона оббігла стіл, пригорнула хлопчика до себе, затуляючи його білу голівку шальоновою хусткою і крізь здавлений конвульсивний плач прошепотіла:

– Не пущу… Ой, не пущу! Не меш туди вже більше бігати. Та й що робити… Та й що робити…

Від стримуваного плачу Василини війнуло зловістям. Якби вона заголосила, залементувала, могли б на неї і прикрикнути, бо для розпачу не було ще ніяких причин, а це тихе примовляння над білою голівкою хлопчика посилило тривожне передчуття лиха, яке вранці лише дало про себе знати й заховалося, затаїлося, і ніхто не відає, яких воно в цю мить набирає форм там, де йому дана воля. Здавлене ридання Василини зробило ту невідомість відчутною – густою, липкою, її треба було проглянути або ж абстрагуватися від неї, а тому Роман і Богдан вдоволено сприйняли нехитрі дотепи Мирона, які розвіювали гнітючість: Костецький перемішував карти, примовляючи банальне й старе мов світ:

– Василино, заберіть зі столу музику. І скатертину теж. Жінка й обрус – найперші вороги преферансу… По скільки? По п’ять копійок, як завжди. Починаймо, а хто буде підглядати, той дістане канделябром. І побільше куріть: від тютюну партнер дуріє.

Поки Мирон роздавав карти, Роман думав про аналогію між бджолиним вуликом і суспільством. «Справді, подібність є, тільки Мирон зумисне, мабуть, обминув один факт: не силою, чужою чи власного, визначається місце бджоли у вулику, а працею. Щоб стати льотною, бджола мусить пройти всі види служби, а тоді працює найінтенсивніше, хоча й без жодної користі для себе, бо того меду, що приносить, вона вже їсти не буде – помре за вуликом… Ні, колеґо, вартість людини визначається не силою, а працею. Погано знаєш Метерлінка. Він не випадково, полишивши на якийсь час філософію і п’єси, писав про бджіл. Це теж філософія, і ще й яка: праця для праці, праця як творчість, праця над удосконаленням духовної сутності, праця як захист проти грубої сили, праця упокореного для свого майбутнього визволення. Ось що…»

Мирон розкреслив аркуш для гри, кивнув Романові:

– Скільки?

– Шість перших, – механічно відказав Роман: він, як і його друзі, провів за преферансом спорий шмат свого життя, тож міг, не втрачаючи уваги у грі, відмежовувати себе від неї й думати про щось інше, не зв’язане з картярськими комбінаціями.

Мирон і Богдан спасували, Роман узяв добрий прикуп і, розглядаючи його, подумав, що його партнери теж гратимуть сьогодні абияк: він і вони віднині кожної миті прозиратимуть крізь нашаровані у своїй свідомості пласти знань, досвіду, звичок, світогляду, шукаючи в самих собі для завтрашніх випробувань найміцнішу і найвигіднішу точку опори, найдоцільнішу комбінацію поведінки, адже почалася гра не на гроші, а на життя.

«Так, ціну людині складає тільки її ставлення до праці, – думав Роман. – Лише у безперервному труді можна зберегти чисте сумління і порядність. Хлібороб, який не використовує чужої сили і через те не вивільняє свого часу для плекання егоїстичних інстинктів, залишається духовно чистим, бо сам процес вирощування хліба вимагає чесності. Як тільки селянин розминеться з нею – недбало зоре землю, не виполе бур’яну, не угноїть поля, не вивіє з насінного зерна куколю, – хліб не вродить. Селянин, як і бджола, не отримує сповна за свою працю, витрачає набагато більше сил, ніж їх потрібно, щоб забезпечити себе хлібом на прожиття, проте не може вийти ні на мить з ритму хліборощення, щоб не втратити хоча б однієї ланки творення. Отже, повинен дотримуватися такої категорії, як сумлінність – першої ознаки чесності. У своїй праці хлібороб не може бути егоїстом, бо йому весь час потрібні рецепти сусідського досвіду, і за це він має платити валютою досвіду власного. Альтруїзм – теж ознака порядності. Сільська праця є виключно творчою, а творець, який збагачує світ своїм продук-

том, мусить весь час духовно збагачуватися, щоб той продукт не втрачав новизни. Хлібороб, крім того, своєю працею створює для себе ту духовну висоту, яка захищає його перед грубою силою, бо навіть якщо продукт у нього вкрадений чи відібраний, він має вміння створити його вдруге, втретє – тобто постійну здатність перейти з упокореного стану в стан вільний. Хлібороб – це тільки приклад. Принципи безперервної самоудосконалюючої праці, які визначають людську вартість, стосуються робітника і поета, винахідника і політика. Вони стосуються цілої суспільної групи – людського вулика… Мирон не має рації, коли каже, що бджоли не воюють. Є такі, які завойовують чужий вулик, і є такі, які захищаються. Завойовники не знають радості творчої праці, а тому завжди програють. Навіть у своїх тимчасових перемогах вони вражені прокляттям програшу: від постійного споживання чужого в них атрофується працездатність до тієї міри, що вони не вміють засвоїти готового – завойованого… Гаразд, а чого я добився своєю працею? А таки добився: виробив у собі імунітет проти фальші, маю фахові знання, і дарма, що перебуваю в стані упокорення, – у слушну мить ці якості пригодяться мені для самоутвердження».

– Довго думаєш, – піднаглив Романа Мирон.

– Замовляю сім пікових, – похопився Роман.

– Ого, з семірної починає… – хитнув головою Богдан. Ця Страусова репліка була мовлена теж механічно, без картярського азарту, він обдумував тепер своє власне питання, яке поставив Миронові: що ж все-таки визначає людську вартість, людський ґеній – те, що відрізняє так недосконало побудоване людське суспільство від ідеально організованого бджолиного вулика? Ось вона, бджола, керована предковічним інстинктом, який достоту був таким самим і тоді, коли пітекантроп у горах Валенсії добирався до борті, залетіла до кімнати розвідати, чи немає тут поживи, і поквапилася вилетіти через вікно до подруг з певною інформацією. Вона виконує свій обов'язок чесно й сумлінно: прокинулася разом із сонцем, працюватиме самовіддано аж до сутінків і принесе стільки меду, що його вистачить на денний пай для сотні бджіл, проте за цілий день творчої праці бджола ні разу не осмислить краси світанку, срібного розпису росинок на пелюстках квітів, гармонії кольорів на трав'яному килимі, що покрив Лисинку, не відчує тремтіння повітря, потривоженого скрипом польових коників і сюрчанням цвіркунів, не завмре від подиву, коли сонце падатиме стрімголов у провалля розбурханих хмар перед грозою, і не зворушить її раптова, пронизана озоном тиша після громовиці. Вона виконує задану природою програму непосильної праці, та ніколи не пізнає всесильного чару життя, крихту якого носить сама у собі. А людина пізнає світ через сприйняття його краси, і людська сутність визначається здатністю за будьяких умов відчувати її. Не силою. Силу має і звір.

– Мій хід, – сказав Роман. – Ну, хто що?

– Я пас, – кинув Мирон. Заслонивши віялом карт півобличчя, він скрадливо поглядав на друзів, їх задуманість і млявість у грі почали його дратувати. «Таж почекайте, не кваптесь журитися, ми ще не читали газет, не слухали радіо, мало чого міг наговорити старий склеротичний панотець, якому щоночі, певне, сниться страшний суд; про війну ось уже двадцять літ балакають ґазди біля церков і читалень, ніхто ж нічого не знає…»

– Ми будемо грати чи ні? – спитав роздратовано.

– Ні! – пожбурив карти Роман. – Грати нині в преферанс – блюзнірство. Десь уже ллється кров…

– Це правда, – відклав карти Страус.

– Що – правда, що – правда? – підвівся Мирон. – Ти бачив ту кров, ти дізнався з офіційних джерел про війну? Одна баба казала… – він стишив голос, злодійкувато глянувши в бік сіней, куди вийшла Василина з хлопчиком, як тільки вони почали гру. – То давайте розробляти стратегію: кому йти в перших лавах, кому залягати в тилу. А Василину призначимо маркітанткою…

– Не блазнюй, Мироне, – здавлено проказав Страус. – Ми повинні поговорити зараз…

– Про війну, якої, може, й немає? – перебив Мирон.

– Хоча б про її можливість, – мовив Роман. – Це наш обов'язок. Мусимо визначити своє ставлення до неї, з'ясувати, звідки вона взялася… чи може взятися…

– І як ми розуміємо це явище, – додав Страус.

– Що ж, засідайте, стратеги!

Мирон, заклавши руки в кишені, закрокував по кімнаті. Вона була мала, він раз у раз наштовхувався то на ліжко, то на піч, спіткнувся об стілець, лайнувся, відчинив двері і подався через сіни до своєї кімнати. Роман понуро глянув на Богдана і, відвівши від нього погляд, спер голову на долоні. Страус підвівся, відвернувся од вікна і мовчки застиг – високий, статечний, мов монумент.

У домі запала тиша. Павучок визирнув із сховку, спочатку скрадливо, а тоді сміливіше виповз на своє плетиво.

– Три чинники визначили мій спосіб сприйняття світу, моральні засади, поведінку, моє ставлення до людей і суспільства, – продовжував свою розповідь Страус, коли в'язні-заложники поснули на цементній долівці, а старий Стефурак, постогнуючи від ревматичних болів, просив Зарицького говорити хоч що-небудь. – Тепер, у цьому глухому підвалі, я пізнав інший вимір часу – повільний. Виявляється, що chronos[1], який звичайно летить стрілою, може й зупинятися, досі я цього не знав.. Отож нарешті я маю можливість пропустити крізь мозок кожну хвилину свого життя, мов молільниця в пальцях намистинки чоток, над кожною з них зупинитися, задуматись, оцінити; я це зробив і побачив, що тих чинників, категорично вирішальних для мене, було тільки три, а всі інші так чи інакше підпорядковувалися їм або ж випливали з них, були додатковими, потрібними, але врешті-решт несуттєвими, як обгортки на цукерках… Тоді, в перший день війни, коли я після суперечки за преферансом стояв біля вікна і чітко осмислив, що той шматок світу, який виднівся крізь віконну пройму, в одну мить може згаснути, зчорніти, зникнути не від незбагненних сил природи, а від витвору людських рук, коли втямив, що я теж частинка цього світу, а не привілейована особина, якій належиться надійний сховок; і коли згасне, зчорніє, зникне цей світ, то можу зникнути і я, – тоді я задумався: що дасть мені силу вистояти серед розшалілого смертоносного смерчу?

У Василининій хижі на Лисинці запанувала така тиша, що було чутно, як перебирає павучок лапками по незримій павутині; те павутиння насправді бриніло, немов пастуша дримба, цей звук ставав щораз голоснішим, набирав сили, заповнював довкола весь простір, врешті зазвучав злагодженою оркестровою музикою, і в Страусову пам'ять увійшли справжні оркестранти – вони йшли загайпільською курною дорогою попереду військового підрозділу, граючи марш. Військо було чуже; для підлітка Богдана всіляке військо було чуже, але до австрійських мундирів він змалку звик, а ці були одягнуті зовсім інакше і головне – співали пісню зрозумілими словами про якусь Галю, яку підманули браві козаки й забрали з собою, втішаючи її, що з ними їй буде краще, ніж в рідної мами.

Пісня виманювала людей з хат, селяни насторожено і мовчки ставали біля своїх обійсть, проте без страху, з цікавістю спостерігали вояків, які, співаючи, підморгували до молодиць та дівчат і хвацько підсвистували; підрозділ промарширував через село і за крайньою хатою звернув на вигін, де зупинився на перепочинок.

Село роздрухувалось з німоти: молодиці бігали від хати до хати з тлумаченнями новини, дівчата крадькома виглядали через тини на толоку, де розташовувались на бівуак вояки, і незабаром Богдан дізнався, що це прийшли «москалі», які прогнали австріяків, і будуть вони йти далі, аж за карпатські перевали. Того самого дня на сусідське подвір'я зайшли два молоді

[1] Час (*гр.*).

офіцери. Вони були красиві й підтягнуті, на них рипіли портупеї і сяяли золоті аксельбанти; офіцери попросили в господаря води; до двору позбігалися хлопчаки, повилізали на тин і, мов ґави, пороззявляли роти; господиня винесла збанок з молоком, спраглі вояки вмить його осушили, а господар, зворушений, що вперше в житті військові заговорили до нього зрозумілою мовою, один сказав навіть кілька слів по-українськи – метнувся до хати і виніс зеленкувату гранчасту пляшку. Богдан помітив, як зблиснули вдоволенням очі в офіцерів; господиня винесла два великі пугарі й горнятко з водою; ґазда попередив гостей, що це чистий румунський спирт і треба його розбавляти; офіцери поблажливо посміхнулися, – мовляв, самі якось дадуть з цим добром раду, – налили повні пугарі, духом випили, а в господаря від дива очі заокруглились, бо такої порції спирту, на його думку, не витримав би й кінь. Офіцери крекнули, втерли рукавами губи й налили ще по повному пугареві. Богдан побачив, як зблід господар, він протягнув руку, похитав заперечливо головою, та вони вже вихилили і аж тоді взяли з рук господині горнятко з водою і запили. Господар зойкнув: «Йой, таж отруїтеся, а потім буде на мене»; один офіцер підніс до очей товстостінну пляшку, примружився, мовби вимірював, скільки в ній ще залишилося трунку, похилитав пляшкою і з жалем віддав її господареві, чемно подякувавши. Тоді обидва побралися за плечі, рівно вийшли з двору й затягнули знайомої:

Ой ти Галю, Галю молодая,
Лучче тобі буде, ніж в рідної мами!

«О, ці далеко підуть!» – прицмокнув господар, і таким він назавше залишився у пам'яті Богдана – здивованим, втішеним неясною надією, з зеленою пляшкою в опущеній руці. Таким – бо образ старого сусіди, якого він бачив потім, востаннє, вже не був парсуною живої людини, а моторошним привидом, котрий переслідував Богдана все життя, як засторога перед найстрашнішим, яке його повинно б обминути, бо людина не має сили перенести такий жах.

«Москалі» далеко не пішли. Невдовзі вони вернулися у свої краї, а в Загайпілля прийшли мадярські карателі на розправу. Богдан бачив: два гонведи виволокли за руки сусіда з хати, на шиї в нього теліпався мотуз, у старого підкошувалися ноги, один гонвед закинув шнур на грушку; селянин не кричав і не просився, і Богдан не міг зрозуміти, чому він цього не робить – може б, змилувалися, та в одну мить побачив його очі й збагнув, що сусіда вже немає: очі були скляні і мертві, ніщо вже в людині не жило – ні мислення, ні тіло, нею володів тільки страх, і був той страх самою смертю.

Зродилась тоді в Богдана ненависть до грубої сили і дужча за сам страх огида до насильницької смерті. Та знав: самою ненавистю протистояти їй не можна, він повинен озброїтися іншою міццю, яка допомогла б йому утвердитися в світі, де причаїлися жорстокість і насильство готові в кожну мить вихопитися із свого сховку. Такою силою могла бути тільки краса, що долає смерть.

Де ж вона, на які дороги треба йому податися, щоб відшукати її тепер, коли усе, що досі леліяло солодким щемом серце, і воно завмирало від захоплення видивами природи – кольорами, звуками, рухом, спокоєм, мислю, втіленою у слово, і словом, втіленим у пісню, – все це раптом спопеліло від мертвого холоду в очах засудженого до страти селянина. Відтоді будь-що – побачене, почуте, відчуте, прочитане – маліло й ниціло в свідомості Богдана перед образом німого жаху, який волав про марність і оманливість світу. «Не вірте, люди, він несправжній. Вам дають його, немов дитині іграшку, а коли ви звикнете до нього й полюбите, невблаганний фатум заявляє про вашу тимчасовість у тому світі або ж про його примарність, ілюзорність. То як, збагнувши це, ви можете чаруватись весняним леготом і співом солов'я, як можете повірити у створену обдуреним поетом пісню, що прославляє любов і гармонію, як ви можете повірити у вічність мистецтва, що відтворює несправжнє? А коли ж все-таки світ справжній, то якою силою повинно володіти мистецтво, що його фіксує, осмислює і передає вічності в поемах,

скульптурах, картинах, музиці? М'якістю, ніжністю, ліричністю? Облуда! У змаганні із силами, які плюгавлять світ, ґвалтують його й нищать, мистецтво мусить стати жорстоким».

Богдан закінчив у Відні студії, він пізнав багатство світової штуки, поезії, музики, проте не відшукав такої пісні, такого поетичного рядка, який можна було б вкласти в уста онімілому від жаху селянинові, щоб він, проспівавши або вимовивши, подолав той страх і вмер із вірою у вічність світу.

Це сталося потім, неждано, у рідному Місті, яке одного дня святкувало ювілей свого Письменника. На сцені Міського театру стояв сутулий дід з сивою борідкою і чорними трагічними очима, він читав напам'ять свої твори, пропускаючи слова крізь спазми, які давили горло: «Боже, ти прокляв мене, бо наказав з душі моєї зробити кузню, і я душуся в червонім пломені вогню… Буду свій світ різьбити, як камінь, слово своє буду гострити на кремені своєї душі», – падали в зал важкі, мов каміння, слова, і Богдан фізично відчував їх важку матерію, оголену й шорстку, а потім ринув на нього каменепад слів, від яких мусив би спохмуритися сам Господь і здригнутися мусило б навіть закам'яніле серце: «Господи, брешуть золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешуть, що-с мав!.. Ти видиш цілий світ, але над гробами синів моїх ти отемнів… Най тобі ця синя баня так потріскає, як моє серце!»

Це була та краса мистецтва, якої Богдан так довго шукав, – жорстока краса, яка мала міць супротивитися самій жорстокості. Існує ж сила слова! Не диби і не зашморг, не гармати і не динаміт, а слово, що народилося разом з людиною, має ту первісну силу, котра здатна подолати видуману параноїками жорстокість, заперечити її в ім'я життя.

– Ненавиджу пасторалі, – промовив Богдан, не обертаючись від вікна. – Я повинен страждати від слова, воно мусить будити в мені протест проти зла, а не ублажати, мистецтво повинно торкатися найболючіших місць моєї душі, найпекучіших проблем світу…

Роман, очевидно, не почув, що сказав Страус, а може, висловлена ним сентенція здавалась Романові нині недоречною, або ж він думав теж про красу – Жінки, чарівність якої не зблякла і в труні. Про неї завжди пам'ятав і Богдан. Але тепер він думав про інше: напевно сьогодні під гул гармат народжуються в надрах людських душ слова, які незабаром вибухнуть вулканами; ті словесні брили, і уламки, і розжарене каміння, і лава у своїй лютій красі стануть на битву з насильством і не поступляться йому своєю міццю.

– Коли говорять гармати, музи мовчать, – промовив згодом Роман. – Не до мистецтва зараз, коли світ вимагає конкретного продукту людської праці, який може протиставляти себе грубій силі.

Від Романових слів війнуло пишномовністю, яка в цей мент прозвучала, на думку Страуса, щонайменше фальшиво. Страус умить передумав свої власні, сказані ним щойно слова і признався собі, що вони теж далеко не конкретні, бо означають не дію, яка нині повинна б стати змістом життя кожної людини, а швидше – пошук опори в критичний момент… «Але ж бо ні, – обстоював перед самим собою свою позицію Страус, – краса мистецтва завжди була дійовою. За будь-якої війни елегії змінюються сонатами, героїчними симфоніями, гімнами; кожен завойовник протягом усіх віків намагався перш за все подолати дух обраної жертви, позбавити її відчуття прекрасного, творчої енергії; завойовник вселяв зневіру в духовні сили народу, який хотів поневолити, і коли це йому вдавалося, коли народ в час смертельної загрози не зумів породити співців, – ворог битву вигравав. Попереду Яна Жижки, який вів своє військо на Кутну гору, щоб розгромити там Сиґізмунда, йшли шпільмани з гуслями в руках, а в аванґарді війська Хмельницького на всьому переможному шляху від Жовтих Вод до Замостя – кобзарі. Про який же конкретний продукт праці говорить Роман? Про свій товстий зошит з незрозумілими для Мирона й Богдана кресленнями й розрахунками, з котрими усюди носиться? Мрійник…»

– Музи заговорять ще сьогодні, Романе, – відказав. – А ти свій винахід, якщо він взагалі не є грою в «перпетуум мобіле», не зреалізуєш і за кілька літ.

– Невже ти твердо переконаний, Богдане, що це остання війна?

Страус не відповів. У словах Романа було стільки ж безнадії, скільки й перспективи: марно втішати себе безхмарністю неба після бурі, проте кожний суспільний катаклізм помножує можливості людського розуму, і він працює для того, щоб віддалити майбутні катаклізми або й унеможливити їх. Роман має рацію: після цієї війни неминуче нависне третя, і проти неї вже нині треба збирати сили.

Заставний сидів, сперши голову на руки, думав про своє. Він не поринав у спогади – минуле жило разом з ним у сьогоднішньому дні. В праці над своїм винаходом, у реалізацію якого свято вірив, усе його життя лежало на одній часовій площині – від першої перемоги над ґімназійним вчителем до осяяння думкою про можливість подолання звукової швидкості.

Вчитель математики в Міській ґімназії був високий і увігнутий – за ту зовнішню подібність з грецькою літерою «у» ґімназисти прозвали його Епсилоном. Учитель мислив виключно математичними категоріями, і більшість учнів його не розуміла. Часто забуваючи, що перед ним сидять не спеціалісти, а діти, – до того ж ґімназія була класичною, – він заходив так далеко в математичні дебрі, що цілий клас залишався немовби на узліссі і ждав, поки дивакуватий Епсилон повернеться з глибоких і крутих ізворів важкої науки й вимовить свою улюблену фразу, яка не кожного стосується, а тільки сподвижників і перш за все його самого: «Математику з олівцем в руках треба вистраждати!» При цьому той олівець стирчав у його піднятій руці, мов недосяжний шпиль. Потім він швидко опитував учнів і закінчував урок.

Епсилон не був жорстоким, він нікому й ніколи не ставив незадовільних оцінок, добре знаючи, що всі ті математичні складнощі, які втішали його душу й розум, більшості учнів ніколи не знадобляться: хто вмів довести теорему Піфагора і розв'язати алгебраїчне рівняння з одним невідомим, тому була ґарантована «цісарка» – трійка. Та вірив він, що хтось, хоча б один учень із класу або й усієї ґімназії, таки піде за ним і стане, як і він, жерцем непопулярної й такої потрібної науки, як математика.

І він знайшов собі супутника – мовчазного й непоказного хлопчину, який сидів за передньою партою, Романа Заставного, а всіх інших учнів, разом з Мироном і Богданом, без погорди, зате із щирою переконаністю називав «ослами» і звертався до них тільки в кінці уроку.

Роман ішов за учителем, бо йому було цікаво. Формули він сприймав як категорії, які існують не абстрактними по-значками на дошці, а матеріальними формами, що окреслюють довкола нього простір, і він може вивчати його зсередини, мов церковне склепіння з боку царських врат; простір цей важко, поволі пізнавався й розшифровувався фантастичними комбінаціями чисел, і знаходити найпотрібнішу комбінацію було тривожно й до безміри втішно. Епсилон брав Романа за руку і, забуваючи про тридцятьох «ослів», полишаючи їх самим собі, мандрував з улюбленим учнем найкрутішими стежками розв'язків математичних задач, які усьому класові здавалися землею невідомою, вони ж удвох їх відчитували, наче мовознавці таємничі письмена. Попереду йшов Епсилон, він тішив Романа несподіваними розв'язками головоломок, дивував величним відкриттям знаменитих учених, помагав йому добиратися до найсокровенніших таємниць математичного мислення, виводив із тенет прикрих розчарувань. Клас тоді гудів, мов бджолиний рій, – празникував. Сумлінніші й боязливіші учні, щоправда, пригадували теорему Піфагора або ж вправлялись у розв'язанні найпростіших задачок, щоб на той мент, коли Епсилон з Романом повернуться з далеких і незбагненних мандрівок, заробити при опитуванні хоча б «цісарку». Згодом Роман почав пускатися вчителевої руки, і Епсилон вдоволено спостерігав, як його учень робить свої перші самостійні кроки на математичних многопуттях, йшов слідом за ним, завертав, поправляв, окликував.

Аж одного разу… Епсилон записав на дошці рівняння з чотирма невідомими і почав його розв'язувати. Роман уважно слідкував і враз відчув, як чітка й виразна думка почала наб-

лижатися до нього, просвітлювати наскрізь, рука сама поривалася піднятись угору: цю задачу можна розв'язати далеко простіше; вчитель бачив нетерплячість Романа, спочатку не звертав на неї уваги, потім кивнув хлопцеві, щоб не заважав, адже задача вельми складна і треба учневі збагнути секрети її ходів; врешті Романова рука піднялася вище голови і затріпотіла – Роман уже знав, як розв'язувати; тоді Епсилон поклав на стіл крейду, запитав: «ІЩо ти хочеш сказати?» – «Ви не так… Цю задачу треба інакше розв'язувати», – сказав Роман і знітився від своєї сміливості. Тридцять «ослів», які не мали найменшого поняття, про що йдеться в задачі, злорадно реготнули, беззастережно стаючи на бік учителя, який не міг знати менше, ніж Роман; Епсилон прикрикнув на учнів, щоб не заважали, і мовив, подивовано розвівши руками: «То йди до дошки, якщо знаєш інший спосіб». Роман на виду у враженого його нахабством класу рвучко вийшов з-за парти, взяв крейду, стер губкою все, що написав учитель на дошці, і записав своє рішення. «Ґалуа!» – сахнувся Епсилон. «Хто такий Ґалуа?» – спитав зніяковілий Роман. «Ґалуа?.. Великий французький математик… Звідки в тебе це?.. Панове, – звернувся він до притишеного класу, підносячи високо руку з затиснутим у пальцях олівцем, – він піде далі!»

Пророцтво Епсилона не сповнилося. Сам він загинув від французької кулі під Верденом, Романові Заставному насилу пощастило після війни закінчити бухгалтерські курси.

…На зарінку над Прутом, якщо добре пошукати між кущами верболозів, можна було знайти заіржавлені обойми карабінних патронів – по п'ять штук у кожній, їх залишали, полегшуючи свої важкі обладунки, австрійські і російські солдати. Роман знав, що патрони з тупими кулями – австрійські, а з гострими – російські; зрештою, для пастушка, який в осінні дні, пасучи корову, мерз на холодному вітрі, бо розпалити ватру з мокрого патиччя тими жаринками, які носив з собою у бляшанці, було неможливо, форма куль не мала жодного значення. Десь аж потім, після війни, прийшла до Романа така собі непотрібна думка, що російські солдати гинули від тупих куль, а австрійські – від гострих, і тому смерть у австріяків була легшою; тепер же, коли фронт віддалився і селяни почали випускати в луги корів, мало значення тільки одне: куля з гільзи легко вибиралася, Роман висипав порох на землю і, поклавши на нього жаринку, видобував вогонь, від якого швидко розгорялися вогкі тріски.

Якось Роман з необачності притулив жаринку до пороху, коли він майже весь був ще в гільзі, що лежала на пеньку. Порох загорівся, і хлопець в ту мить спостеріг явище, над яким потім постійно думав, не в силі уже спекатися тих нав'язливих думок: гільза спочатку посунулася, далі поповзла швидше в протилежному від полумені напрямку, а коли порох загорівся весь, вона зі свистом полетіла в бік ріки, залишаючи після себе вогняний слід.

Відтоді Роман ходив як неприкаяний, часто губив у лугах корову, не чув, про що його питали дома, і мати кидала на воду вугля біля нього, коли він спав, – від уроків. Та хлопчина почував себе зовсім здоровим, одна турбота його гризла – що не може зустрітися з Епсилоном, який би все це йому розтлумачив, а тому довелося думати самому, сушити голову, шукати пояснення і своєю задуманістю завдавати батькам турботи.

Врешті він зробив свій перший винахід. Загострив сухий горіховий цурпалок, приладнав з усіх боків оперення, як це робили колись русичі на стрілах до лука, вичистив серцевину, набив туди пороху, затулив отвір пучечком клоччя, поставив цурпалок на дві підставки і запалив. Сталося те, чого чекав і в що важко було повірити; те, що побачив, сповнило його великою радістю: цурпалок піднявся з підставок легко, ніби вагався – летіти чи ні, потім стрімко шугнув угору і, описавши в небі дугу, впав на тому боці ріки.

Так воно все й почалося. Роман Заставний і донині тільки прикидається, що відпочиває – у горах, над річкою, за картами. Це маска. Він весь час думає, працює; він прочитав усю доступну йому літературу про ракетобудування і вірить, що скоріше чи пізніше винайде такий двигун, який в літальному апараті розвине вищу від звуку швидкість… Нині, коли летіли німецькі бомбардувальники, Роман у душі помолився своєму математичному богові, щоб допоміг

йому завершити розрахунки. Тоді він поїде з ними в Академію наук і запропонує вченим схему літака, який зможе зустріти ворожі бомбовози в ту мить, коли вони тільки-но злетіли із своїх аеродромів.

А як не встигне?.. Колись устигне… Часові виміри прискорюються й сповільнюються тільки в людській уяві; час – категорія, людям не підвладна, і в ньому знаходиться плід людської мислі! «Я переконаний в тому, що нині ми стоїмо на порозі нової епохи в житті людства, протягом якої відбудеться переоцінка цінностей; груба сила в новому часі, можливо, зовсім втратить свою вартість, а матиме значення тільки продукт праці, і він буде вирішувати долю народів. Ми нічого наперед не знаємо, зате можемо оглянутись назад і пересвідчитися, що скривджені дуже часто ставали сильнішими від кривдників. Це визрівання сил скривджених тягнулося століттями, проте було необоротним: раби не бажали духовно жити у світі гнобителів, вони належали до нього тільки з примусу, а тому не ділилися з поневолювачем продуктом свого розуму й духу, і світ гнобителів поволі ставав бездушним, порожнім. Так упали Рим і Османська імперія. Повелителі духовно бідніли, опрощувалися, творіння підвладних їм людей було отруйним для системи гноблення, володарі боролися з творчістю поневолених, та завжди програвали. Тимчасова їх перемога була позірною: раб з колишнього воїна ставав співцем свого горя, а потім – ненависті, колись він утверджував себе в бою, тепер – у творчості, колись він визнавав своїм вождем полководця, а тепер поета. Для творчості не існує перепони, творча праця проникає крізь незримі шпари при будь-якій нагоді; поневолений постійно вичікує такої нагоди, бо іншого способу для самозбереження в нього немає. При цьому утверджується творча індивідуальність, він перемагає ворога працею свого мозку і рук. Вихований нею, він стійкіше переносить свої злигодні, ніж зледачілий повелитель – перемоги. І в цьому моя оптимістична перспектива. Я працюю і через те буду вільний. А завойовник ослабне від занепокоєння своєю силою. Так станеться й тепер – на початку нової ери, яка настає сьогодні. Хіба не видно вже: нинішній підкорювач Європи не має ні письменників, ні художників, ні мислителів, ні вчених. А без них – видихнеться».

– Ти маєш рацію, Богдане, – сказав Роман по хвилі. – Краса поезії – теж сила, бо вона є продуктом людської праці.

– Схоластика! – почулося з порога.

Страус здригнувся від несподіваного вигуку, оглянувся: в кімнату зайшов Мирон. Богдана здивувало, чому Мирон вимовив це слово незвично лунко, наче випробовував силу свого голосу… Костецький сперся правою рукою об піч якраз на тому рівні, де через три кахлі мчав гевал у бричці, і злився з ним, сподібнився – не одягом, не поставою і не пихатістю, а прихованою під маскою байдужості жадобою руху, дії, швидкості; певне, аж тепер осмислив те, в чому кілька хвилин тому сумнівався: почалася війна, яка стосується і його. Він зробив два рішучі кроки вперед, ніби наступав на друзів, і уточнив:

– Говорити нині про вагу літературного словоблуддя – схоластика. Ота краса, над якою ви, як не дивно, знайшли сьогодні час позітхати, в порівнянні хоча б з досконалістю вислову в римському праві, не кажу вже про законодавство, політичне ораторство, – мана, облуда, мудрування, бздури!

Страус здивовано дивився на Мирона, він не міг зрозуміти, чому Мирон говорить саме так, ніхто ж такого від нього ще не чув. Що це означає?

– Я тебе не розумію, – промовив він з тихим обуренням. – Ти ж оскверняєш духовні святощі народу…

– Народу? – реготнув Мирон і ступив ще на крок ближче. Його обличчя набрало жорстокого вигляду, він повів по ньому від очей до підборіддя розчепіреною долонею, ніби зривав маску; Богдан відступив, щоб розгледіти: воно було справжнє досі чи щойно тепер ним стає; очі Мирона все більше холодніли, вивільнялися від тепла, властивого їм або ж напускного, він проказав з притиском, глузливо: – А що той народ розуміє в поезії? Ми, ми не розуміємо – і

не треба… Пригадую, колись усі говорили про п'єсу «Бранд», – так, Ібсен, дякую, Романе, – і всі кивали багатозначно головами, охали, і я теж прицмокував, бо треба було. А якби я спитав тоді будь-кого: чому ж той Бранд пішов один у сніги? От ви обидва мудрагелі, уявіть собі, що ви з доброї волі покинули домівки і пішли у сніги замерзати. Символіка, скажете… Нісенітниця! Або ваш Метерлінк, ми його нині згадували, писав про синього птаха. Ви бачили синього птаха? – наступав Мирон. – А ще інший вимальовує якогось Агасфера – Вічного Жида… Ежен Сю? Можливо… Тільки ж навіть дитині зрозуміло, що ніхто вічно не живе… А покійний наш Антонич заявляв, що він був хрущем і сидів на вишні. Сміхи! А Ґете все життя писав казочку про несусвітні пригоди доктора Фауста… Як це все може розуміти селянин, ремісник, коли я не розумію? Бздури! Людям потрібна ясність вислову, безпощадна конкретність, як у… як у…

– Як у «Майн кампф», – кинув Роман, не підводячи голови.

– А що таке «Майн кампф»? – поморщився Мирон.

– Євангеліє від Адольфа Гітлера, – відказав Заставний.

– Прошу не кидати провокаційних реплік, – пирхнув Костецький. – Наша дискусія не стосується політики.

– А мені здається, що твоя тирада цілком політична, – промовив Страус, долаючи тремтіння губ. – Але мені незрозуміло, чому ти вибухнув нею нині, саме нині… Від чого вивільняєшся?

Роман підвів голову й зустрівся з поглядом Богдана.

…Вулиця – ще не місто, але вже й не село. Останні сільські хати, які насмілились перебрести Прут, зупинилися зразу ж за лугами; ставши навшпиньки неподалік тракту, вони з віддалі споглядають метушливе й тісне стовпище кам'яниць, що поступово, від Вулиці до центру, підростає поверхами й увінчується нарешті шпилем ратуші, під вершечком якої на обгородженій площадці постійно вартує пожежник у мундирі й блискучому шоломі, – селяни вважають його жандармом і страшать ним дітей, котрі пориваються завчасу скуштувати міських принад.

Крайні сільські хати відділяються від крайніх міських Волоським трактом і прилеглими до нього нивами, восени й навесні заскородженими, немов прикордонна смуга; від хат до тракту провадять стежки, і там, де вони вливаються в річище гостинця, деякі селяни, – хто не хоче надто вирізнятися своїм походженням, – взуваються; до Міста рукою подати, але щоб у нього зайти, треба минути Вулицю, а це, особливо для новачків, зв'язано з подоланням багатьох перепон: звичаєвих, класових, а перш за все – психологічних. Вулиця для села – це вже Місто, над селом вона має неабиякі переваги, однак стосовно Міста займає далеко не рівноправне становище, і кожний передмістянин, котрий до селянина ставиться з погордою, улещується до містянина, прагне до нього дорівнятися, а то й перевершити, і годі знайти більшого пана від того, хто вийшов з Вулиці приниженим, а вернувся із світовими акціями.

Вулиця – психологічний рубіж: долаючи його, виходець з села мусить перемогти в собі перш за все почуття неповноцінності при зустрічі з людьми, які інакше одягнуті, мають інші манери, стосунки, мислення і мова яких теж відмінна від сільської. Вулиця пригноблює зверхністю підпанків й ошуканством перекупок, дивує розв'язністю дівиць, лякає нахабством батярів і сваволею малих шибеників, які постійно чатують на мосту, що перекриває Чорний потік. Через цю рогатку мусить перейти неофіт-селюк і витримати все, чим Вулиця почастує: глузи, образи, штурханці, і горе тому, кого здолає страх, – не ходити йому більше цією дорогою пішки, хіба лише проїхати возом під опікою старших, але й це не завжди рятує: затуркану жертву шибеники знайдуть під час своїх вилазок і на ринку, і біля магістрату.

«Хло', що в тебе потекло? Дурний хлоп упився, на бабу звалився! Вернися, Олено, маєш ззаду веретено! Іване, Іване, життя твоє вс… не, казали люди, що й смерть така буде!» – вили-

лося раптом, немов з коновки, на Богдана й Романа, коли вони проходили крізь рогатку, йдучи записуватися до ґімназії.

На мосту, під яким протікав смердючий потік, що виносив з Міста стоки, недбало поспиравшись на поруччя, стояли у два ряди малі вуличники. Цвиркаючи слиною крізь зуби, випльовуючи з нею лайку, вони провокували двох селюків до бійки або ж до втечі, проте хлопці мужньо зберігали витримку, хоча було й страшно; шпичкуватий Богдан, дивлячись під ноги, щулився і весь тремтів не так від страху, як від приниження: погані слова, якими гидував, прилипали до нього нечистотами, він поривався йти швидше, та, притискаючись ліктем, приземкуватий Роман стримував його. І вони вже б пройшли крізь ці шпіцрутени, якби крайній, з виду вродливий і випещений хлопчик, не підставив Богданові ногу – той простягнувся на дорогу як довгий. Дружний регіт злетів у повітря, шибеники позіскакували з поруччя, готуючись до бійки; Богдан підвівся і, витираючи рукою коліна, скоса й з докором позирав на вродливого хлопця; вуличники гуртом насувалися; Роман накокоїжився, підступив до хлопця і спокійно проказав: «Щоб ти такого більше ніколи не робив». – «Бо що?» – задерикувато спитав вродливий хлопець. «Бо я сильний, розумієш?» – відказав Роман з притиском.

Хлопець знітився, ще дивився півнем на Романа, стискав кулаки, але усвідомлення можливої сили противника все ж добиралося до нього, він боком попри поруччя відступив, у вуличників теж пропав запал: затія втратила сенс – їх не збоялися, і вони неохоче подалися на свою Вулицю, а Роман спитав хлопця, котрий все ще стояв на мосту: «Як називаєшся?» – «Мирон, – відповів слухняно хлопець і, помовчавши, запитав: – Ти можеш розігнути кінську підкову?» – «Ні, – посміхнувся Роман. – Я не хочу бути ковалем… Ми йдемо записуватися до ґімназії». – «А я вже записався, – підступив ближче Мирон. – Он там мій дім, – показав на кам'яний похилий будинок, що стояв скраю Вулиці, над самим потоком і дахом ледве досягав до рівня моста. – Мій тато приймає на квартиру… – додав, щоб продовжити розмову з новими знайомими. – А ви будете жити в бурсі?»

– Ти пригадуєш нашу першу зустріч? – Роман повернув до Мирона голову.

Костецький непорозуміло глянув на Заставного:

– Дивно повертаєш нині розмову – то на політику, то на спогади… Чому ти про це запитав, ми ж про інше…

– Ми розмовляємо сьогодні про одне – про війну, яка почалася… Скажи, чому ви тоді відступили, адже діяли, так би мовити, за формулою філософа, постулати якого ти знаєш напам'ять: «У тому, що сильнішому повинно служити слабше, переконуються слабші, які прагнуть стати владиками над ще слабкішими». Пригадуєш? Напевне пам'ятаєш: ту книжку в коричневій палітурці ти колись завжди носив з собою, я в тебе її позичав…

– Я випадково знайшов її на горищі в будинку, в якому живу. На жаль, надто пізно… Можливо, якби прочитав її ще до свого вступу в університет, то… «Так мовив Заратустра». Він добре говорив…

– Богдане, не будь пуританином, – глянув Роман на Страуса. – Нині треба згадати ім'я Ніцше, бо воно й справді може забутися саме тоді, коли на світову арену вийшли «надлюди», про яких автор мріяв усе своє життя. Не можна забувати про хрещеного батька, бо ану ж таки створиться ілюзія, що їхня поява – випадок, а не виплодок… Тож скажи, Мироне, перед чим ви тоді відступили?

– Перед твоєю силою, і це закономірно, – всідався на свого коня Мирон.

– Але ж він кволий, а вас було багато, – втрутився в розмову Страус. – Я поясню тобі: перед силою його духу, кажучи пишно. Так, так… А ти тільки-но замахнувся на те, що є основою духовної сили людства, замахнувся в день початку вакханалії бандитів!

– Мрійники! – розвів руками Мирон. – Блакитні мрійники. Світ двигтить, моцується, змагається, а вони заспівали жебранку… Ну що з того, що з того, що мій батько чесно працював усе життя, а мати зміцнювала свій дух молитвами, що мене начиняли високими мріями?

Духовні сили! Мене збили на квасне яблуко ендеки[2] у львівській альма матер, бо силу мали вони, а не я. Бздури, панове. Якби ми виховувалися за їх рецептами, то нині я не нидів би в нотаріальній конторі, а ти – в бухгалтерії споживспілки. І ти, філософе, був би академіком, професором або міністром, а не шкільним учителем! Та що говорити з вами, упокореними слабодухами! – Мирон повернувся і знову вийшов, гримнувши дверима.

…У бурсі для хлопців місця не знайшлося, Роман з Богданом замешкали в терціяна[3] Костецького.

Терціян був першою особою в ґімназії. Так, принаймні спочатку, вважали сільські хлопці, які, одягнувшись у ґімназійну форму, зовнішньо допасовувались до міських ровесників, проте внутрішньо ніколи поріднитися не могли – різнобій між ними відчувався завжди: селянська боязливість, несміливість, поступливість, скованість і наївність надолужувалися впертою працьовитістю, спонуканою перш за все почуттям затаєної помсти над міщухами, і селюки, не здатні зрівнятися з ними розкованістю манер, часто перевершували їх знаннями. Бо Вулицю нікому ще не вдалося здолати, її можна тільки з гідністю переступити.

Повертаючись після обіду з уроків, Роман і Богдан кожного разу з острахом заходили до будиночка, який своїм дахом не досягав рівня моста на Чорному потоці, навшпиньках заходили на кухню, де біля плити завжди поралася Миронова мама, схожа на черницю і одягом, і упокореністю своїй долі; під стіною на бамбетлі[4] лежала спаралізована Миронова бабуся, котра без упину молилася, беззвучно ворушачи губами; з кухні двоє дверей вели до двох кімнаток, в більшій жила сім'я терціяна, а в меншій – квартиранти-ґімназисти.

До Вулиці хлопці швидко звикли. Вдень вона була майже порожня: мешканці заробляли на хліб. Жінки-перекупки перепродували на ринку закуплені у селян продукти, деякі чоловіки ходили на службу – це старші, а молоді гультіпаки відправлялися щоранку на розмаїті промисли: у Місті можна було стати на час носильником, картярем, шахраєм, а то й злодієм… Вдень на Вулицю приходили хіба що селяни – до крамничок з чорними від кіптяви шибками й засмальцьованими лядами, де можна було купити гас, ґноти, цвяхи, ухналі, підкови, махоркові цигарки, а ще завжди ходила по Вулиці Каська Гуляй-нога, яка заглядала в кожну крамничку й випрошувала крейцара «на Боже»; припадаючи на коротку ніжку, вона підшкутильгавши до селянок, безцеремонно заглядала їм у бесаги і виманювала хоча б пучечок цибулі, а виманивши, кульгала далі, втішно наспівуючи однієї: «Ти хоч стукай, хоч не стукай, я свій розум маю». Вдень можна було побачити на ґалерейці, якою замикалася Вулиця, золотоволосе янголя – Мадлену, донечку гонористого бляхаря Хараборського, який цинкував відра й баняки, і коли клієнт показував йому пальцем на проїдену іржею дірку, він недбало кидав посудину в кут, зауважуючи: «Не треба мені професорів, я сам є професор від того»; дівчинка гляділа великими здивованими очима на людей і на світ, і ніхто не чув від неї ні слова, ані сміху, кожен мовчки милувався її красою, яка ясніла на тлі обдертих будинків, чорних крамничок, бакаїстої дороги і поламаного тротуару, кожному ставало світло на душі від її синього погляду, і знали всі, що Вулиця безнадійно стемніє, коли світловолосе янголя її покине.

Під вечір Вулиця людніщала: хто повертався з Міста з сяким-таким заробітком, той міг собі дозволити випити келишок монопольки у Шнайдера або піти з набутком додому, чи взяти собі на ніч дівицю, – їх чимало сходилося сюди на промисел бозна-звідки, – або ж спробувати щастя в Шулера, який стояв за складаним столиком на розі, вигукуючи: «Червона виграє, чорна програє!» Якщо такий відчайдух знаходився, то біля столика збирався натовп, дивлячись, як сміливець ставить дві крони, а виграє чотири, ставить чотири і виграє вісім, ставить вісім і

[2] Польські націонал-демократи.

[3] Ґімназійний наглядач.

[4] Складане дерев'яне ліжко.

виграє шістнадцять, а коли азарт його і далі не покидав, то він програвав усі гроші й виходив з гурту без зароблених удень двох крон.

До Вулиці хлопці звикли швидко, зате довго не могли призвичаїтись до маєстату терціяна Костецького. Коли він ішов коридором ґімназії, всі розступалися перед ним, навіть професура: учителі мінялися, а він оберігав престиж ґімназії вже кілька десятиліть, і ніхто й не помислював, що його можна замінити; одягнутий у чорний костюм і чорну краватку, з тоненькими смужками вусів, з лискучим волоссям, що завжди було розділене рівним проділом посередині й густо напомаджене пахучим брильянтином, він ходив по коридору, ніби й не звертаючи на ґімназистів уваги, а вони, побачивши його, з пустотливих гайдабур ставали враз блакитними дітоньками; під час перерви терціян вряди-годи поглядав на масивний годинник, що поблискував мідним маятником за скляними дверцятами шафи; коли наставав час, він підходив до металевої рейки, яка висіла на гаку поруч з годинниковою шафою, виймав з кишені блискучий молоток і, прийнявши позу жовніра, що стоїть на почесній варті, бив ритмічно молотком по рейці, поки не здійснювалася всесильна його влада: за кілька секунд ґімназія стихала і боязко шемрала у класах в очікуванні таємничого дійства науки.

Тому боязко було хлопцям переходити через кухню повз двері, з яких кожної миті міг вийти сам терціян, і подивом сповнювалися їхні душі при усвідомленні, що Мирон має право жити з ним в одній кімнаті.

Та згодом вони звикли й до маєстату терціяна.

Вулиця, що налічувала не більше ста мешканців, була для двадцятитисячного Міста мовби пробою, в якій проявлялися всі суспільні верстви – патриції, плебеї і жеброта; і коли жеброту уособлювала Каська Гуляйнога, а плебеїв – Шулер, то, безумовно, до патриціїв належали бляхар Хараборський і перш за все терціян Костецький, – так у краплі води можна пізнати властивості моря.

Звичайно, у Місті, а тим більше у далеких і незнаних містах, аристократи ведуть інакший спосіб життя, ніж Костецький і Хараборський, по-іншому мислять, інакше одягаються і мова їх, напевно, відмінна від мови бляхаря і терціяна (Костецький ловив у ґімназії вчені слова, такі незвичні й значимі, він по-своєму вводив їх у вжиток і привчав оперувати ними Хараборського, а також і дружину, щоб не сплохувати з нею на людях), – але ж і жеброта у тих великих містах, без сумніву, належить до іншого ґатунку, ніж Каська Гуляйнога, і шулери там ходять у вищому ранзі, тож співвідношення між суспільними верствами на Вулиці й у великих містах одні й ті ж, і терціянові та бляхареві залишалося хіба що тягнутися до вищого патриціанського кшталту, щоб у наступному поколінні кожен міг вийти із своїм родом за межі Вулиці.

Вечорами, коли Роман з Богданом «кували» латину у своїй кімнаті, а Мирон у своїй, на кухні частенько сиділи удвох Хараборський і Костецький. Удвох, бо жінок до уваги ніхто з них не брав, хоч їх було аж троє: спаралізована бабуся на бамбетлі, по-чернечому покірна Миронова мати біля плити і – на колінах у бляхаря – шестилітнє янголя Мадлена, яка ніколи не лепетала й не сміялася, хоч і не була німою; дівча водило довкола здивованими очима й перебувало наче уві сні, коли все здається несправжнім і тимчасовим, тож треба тихенько сидіти, поки закінчиться сон і вона врешті опиниться в іншому, кращому світі.

Миронова мати подавала на стіл вечерю – що Бог послав: могла це бути навіть печена картопля із саламахою. Бляхар і терціян завжди вечеряли зі смаком, проте їм уявлялися на столі зовсім інші потрави, і Костецький, запиваючи водою пекучу саламаху, завжди говорив про шиночку й ковбаску, накраяні тоненькими плястерками й розкладені по вінцях тарілки, – і «мішанинка» та не звідки-будь, а із крамниці самого Стаха; посередині тарілки – бурячки і краківська муштарда, а содова вода привезена аж із Задвір'я, бо там пляшки набивають газом не з того місця, що в Місті. Миронова мати боязко додавала, що для такого накриття столу найбільше пасує торт у горіховому фольклорі: така назва торта терціянові явно подобалася, бо одного разу, коли Мирон, який чув усе, про що говорилося на кухні, зауважив, що фольклор

– це усна народна творчість, батько глибокодумно пояснив йому, що торт і є усний, бо ж чим би Мирон його їв, якби він раптом з'явився у них на столі.

Бляхар і терціян на свята пили порічкове підігріте вино – тоді у них розв'язувались язики, і вони з гідністю, властивою патриціям, розмовляли про політику, про людей, а найбільше про майбутнє дітей, пересипаючи свою мову вченими словами, які напевно вживаються у вищому світі і які підносили їх у власних очах, вивищували над рівнем сірого плебсу. Як не дивно, сусіди розуміли один одного, бо коли терціян, наприклад, категорично заявляв, маючи на увазі срібний посуд радника магістрату Бертольда, що вся та його «нумізматика» не вартує ні крейцара, то бляхар схвально похитував головою, стверджуючи, що такого непотребу ніхто ніколи не взяв би на свій бойкот – і все.

Від срібла радника Бертольда бляхар і терціян переходили відразу до найзаповітнішого – майбутнього їхніх дітей, які матимуть колись не таку «нумізматику», як радник, а справжній кришталь, спроваджений з самого Відня, бо Мирон стане адвокатом і вибереться назавжди з цієї брудної Вулиці, де людині з порядного дому нема з ким і порозмовляти, ще й батьків забере з собою.

Хараборський поштиво підтакував, бо, хвалити господа, на його долю випав такий льос щастя, що на Вулиці живе сам терціян ґімназії, і йому, професорові від бляхи, не потрібно приходити на брудершафт до Шулера або до Каськи Гуляйноги. До того ж Мирончик таки справді колись вилізе з цієї вуличної дифузори і стане справжнім паном, а тоді він ожениться з Мадленою, бо з неї виросте шляхетна панна, а не якась собі «бісектриса».

Тоді обидва патриції із Вулиці випивали ще по келиху гарячого вина з корицею, і терціян затягав свою улюблену пісню: «Добре їсти, довго спати – Бог здоров'я мусить дати»; після пісні сусіди випивали ще по одній, і тоді бляхар розпочинав своєї: «Ой ну-ну, ой ну-ну, розвеселим родину». Хараборський п'янів швидше від Костецького, бо й за становищем був усе-таки нижчий, він скоса поглядав на пляшку, а коли там залишалося стільки, що ділити на двох не було вже що, виливав решту у свій келих, після якого повторював тільки «ой ну-ну», а згодом і для цього не вистачало сил, і він лише помахував вказівним пальцем, що означало: «ну-ну»; врешті, притуливши до себе Мадлену, Хараборський засинав у кріслі.

Терціян втоплював у напомаджене волосся пальці, воно спадало й прилипало до чола, він похитував журно головою і теж засинав. Аж тоді підводила голову Миронова мати, вклякала і, простягаючи вперед руки, благала Бога, щоб усе, про що говорили чоловіки, справдилося. Саме в цю мить завжди прокидалася спаралізована бабуся і висловлювала свій сумнів, чи так станеться, бо чомусь їй весь час сниться богохульний сон: начебто летить херувимчик, вона просить, щоб він сів їй на долоню, а херувим відказує, що сів би, та не має чим… Щоб такого, не дай Боже, не трапилося з нашим Мирончиком…

«Геть звідси хочу, геть!» – заридав одного разу Мирон перед хлопцями в їхній кімнаті, його розпуку добре розуміли Богдан і Роман, та перед їхніми очима постали враз спаралізована бабуся, мати-черниця, два нещасних патриції з Вулиці й маленька Мадлена, немов діамант на смітнику, і обох жаль узяв і сполошило егоїстичне Миронове горе.

«Не винні вони», – проказав тоді Богдан.

– Ним завжди керували дві сили, – сказав Роман, кивнувши в бік дверей. – Претензійність вуличної еліти і егоїзм…

– Не треба аж так, – звів руку Страус. – Він – невдаха. Як і ти… І теж не зі своєї вини. Це його озлобило.

– Чи не подібне озлоблення на свою посередність вивело з-під мостів, з нетрів і смітників варґатого Беніто з його зграєю, і вони пішли на Рим? Коли люди піддаються незагнузданій силі, тоді народжується те, що нині назвалося фашизмом… Не морщ чола, Богдане, я не наводжу жодних аналогій між Мироном і Беніто… Але повір – кожне зло починається з егоїзму посередності. «Хочу геть звідси!» Сам! Не з батьком, не з матір'ю й нещасною бабусею і навіть не

з Мадленою… та що тут говорити… – Роман помовчав, гамуючи біль, що підкотився враз до горла. – Що говорити… Сам! Ти думаєш, то була істерія? Ні, – холодна розсудливість.

– Романе, не заходь надто далеко… Нам було тоді по дванадцять-тринадцять років: звідки та холодна розсудливість? – Страус втомлено сів за стіл, відкинувшись на спинку крісла.

– Неусвідомлена, атавістична… Ось нині: відчув раптом, що може надійти момент, і духовний набуток стане непотрібним баластом, і вирішив на всяк випадок відмежуватися від нього. «Хочу геть звідси!» Нинішній Миронів випад, звісно, ще ні до чого його не зобов'язує, він кожної миті може сказати, що помилявся, але на запасну позицію таки відступив – вивільнив у своїй душі місце грубій силі, яку або прийме, або втече від неї. Як буде зручніше… Ні, Богдане, я не хочу зопалу вішати на товариша всіх здохлих псів, проте нині кожен з нас вибирає потрібну для себе позицію, тож і я маю право оцінити людей, які мене оточують у критичну хвилину. З ким я буду? Хто буде зі мною? Вулиця… її злий феномен полягає не в тому, що мешканці прагнули вилізти з біди, а в тому, що ті прагнення породжували погорду, зневагу до бідності, егоїзм…

Страус мовчав. Замовк і Роман, помітивши його відсутність: Богдан пильно дивився на кахлі, ніби досі їх не бачив; поглянув у той бік і Роман. Зображення на кахлях справді були цікаві, в їх різноманітності всяк міг знайти співзвучний для свого настрою сюжет…

Святий Миколай злагіднив суворий погляд, в його очах осіла тепла тінь – може, це було співчуття до стривожених людей; він уже не погрожував пальцем, а тільки застерігав, просив бути уважним і розсудливим, щоб не допустити якогось необачного кроку. Мандрівник звів до Миколая голову, ніби просив у нього поради, і в мандрівникові Роман побачив себе: він у цю мить відчув свою безпорадність, одинокість. «Мабуть, там, на першій лінії вогню, людина, воюючи, вмираючи і виживаючи, помножується на тисячі таких, як вона, стає більшою, великою, творить частку потужного людського огрому, і смерть частки не означає смерті цілого; а тут, на Лисинці, я нині раптом змалів у мільйон разів, я почуваю себе безпомічним перед стихією, марним, мізерним, і моя праця, якій я присвятив життя, здається не вартою ні гроша, вона крихітна, нікчемна, незначна, як і я сам перед лицем такої сили, як фашизм, спущений з ланцюга.

Fasces – пучок пруття з сокирою посередині в'язки. Емблема Римської імперії, яку носили ліктори попереду імператорів на знак їх необмеженої влади. Без жодних вуалей прийнята італійською партією Fascisma. А світ очима окремих людей, – окремих, а не гурту, – мовчки дивився, як авантюрист Муссоліні цинічно, на очах у всієї Європи, розв'язував цей пучок шпіцрутенів, щоб шмагати ними не бунтівників, не протестантів, а весь народ. Шмагати без упину, ґвалтувати заради ґвалту, карати заради кари, вивільненою сокирою стинати голови без суду задля страху; фашист став слідчим, суддею і судовим виконавцем в одній особі; фашизм розповзається, як метастази раку, – і горять стоси книг на Унтер-ден-Лінден у Берліні, і горить «Герніка» в Іспанії. Символом удосконаленого фашизму в Німеччині стає страшна, відверта своєю суттю емблема – череп з перехрещеними кістками: до смерті засуджуються не окремі люди, а цілі народи; фашисти вигадують нові й нові герби, щоб назавжди порвати з національними традиціями, щоб тяжіння до традицій, яке є основою опору насильницьким нововведенням, ліквідувати раз назавше, бо з безликою масою, що пустилася свого берега, легше розправлятися, брати її на абордаж; фашизмові заважають культура, творчість, естетика, вироблені віками звичаї і стосунки між людьми, етика, совість, жаль, співчуття, щирість – усі ці категорії, які відрізняють людину від тварі, фашизм знищує, і людина, позбавлена їх, стає гіршою від звіра, бо й тварина вірна звичаям свого стада.

І все це зродилося на очах вихованої дев'ятнадцятим століттям Європи!

Як воно могло трапитися? Історик, який народиться після війни, неминуче поставить перед собою таке питання і в анналах світової філософії шукатиме відповіді на нього; він без особливих зусиль знайде книжку німецького філософа, який у молодості, служачи санітаром у

прусській армії, плакав над жертвами битви під Седаном, і з того жалю над людським безсиллям зродилася в мислителя погорда до слабших, і він потім усе своє життя присвятив пошукові ідеалу сильної людини, назвавши її надлюдиною, потоптав виплекані історією людства принципи гуманності, закликав людство позбутися сумління, стати по той бік добра і зла, виховати в собі жорстокість, не боятися вбивати слабших, ступати по трупах до самовинищення, усувати всіх, хто заважає крокові надлюдини, і, втомившись дослідженням таких категорій, як садизм, безжалісність, жорстокість, філософ урешті збожеволів, але виховав своїми книгами безумців і злочинців, котрі в хвилину людської втоми і збайдужіння допадаються до скриньки Пандори і випускають на світ найстрашнішу заразу – ідею знищення в ім'я знищення. Ім'я цього філософа Ніцше.

Не соромся, мій добрий приятелю Страусе, назвати нині це ім'я: виплодки Ніцше зірвалися з прив'язі.

Що робити мені? Та хіба те, що робить цей зображений на кахлі мандрівник: звести очі угору до свого божка і просити в нього поради. Ми ж нічого не означаємо. Що таке троє людей супроти сили, яка завоювала всю Європу і йде далі?.. Не те я говорю – треба брати зброю в руки, треба нині зробити остаточні розрахунки і запропонувати свій винахід військовому комісаріатові. Ха… Хіба вони матимуть час його вивчати – тепер, коли над головами рвуться снаряди? Поки я доберуся до комісара, мене вб'ють, і принесу я не більше користі, ніж черв'як… А зрештою, хто ті, які назвали себе людьми? Може, для вищих істот ми ті ж черв'яки? Ми ж піддаємося найнижчому інстинкту – кровожерству, ми не вміємо порозумітися з найближчими сусідами… Бджоли! Філософ Метерлінк вважає їх розумними істотами. А якщо насправді в них є інтелект, то ще не знати, чи вони вважають собі рівним Метерлінка? Людина безнадійно зарозуміла: не вміючи знайти спільну мову з єдинокровними братами по планеті, вона хоче здолати швидкість звуку, хоче збагнути швидкість світла, прагне перемогти земне тяжіння, мріє зустрітися з інопланетними істотами і не задумується над тим, що ті істоти можуть оцінити людину не вище, ніж людина блоху. Та вони напевно нас знищили б нині за те, що ми зневажили священний закон природи, котрий утверджує життя, а не смерть.

А може, природа випробовує сьогодні людство – останній і тому такий недосконалий продукт свого творення? Ви погляньте, яка доцільність існує у рослинному і тваринному світах. Яка гармонія! Може, тому, що ці світи створені раніше від людей і вони встигли удосконалитися, а людина перебуває ще в стадії творення? Бо чому одному випадає щастя, а іншому горе, одному ґеній, а другому ідіотизм, комусь краса, а комусь потворність?.. Нас природа поставила перед собою, мов перед незрозумілою машиною, механіки якої ми не знаємо… То якщо весь світ непізнаний, як же тоді ми можемо пізнати логіку окремих речей – хоча б нинішньої події?

Господи, як легко стати песимістом… Де ж ділася моя виплекана роками оптимістична перспектива праці? Почекай, Богдане… Я, старий атеїст, вдамся зараз до Біблії. Послухай. Бог створив людину шостого дня. Людина була найкращим його творивом, і втомлений Господь вдовольнився її зовнішністю. Тепер Господь спочиває, в нього ще неділя, і нам протягом цього довгого дня Божого відпочинку полишено право вдосконалювати свій внутрішній світ самим. Тому ми мусимо пізнавати невідоме без Божої допомоги, а пізнаючи, робимо помилки, сердимо природу, і вона нам помщається. Ми іноді втомлюємося, стаємо на мить байдужими, а тоді з нас самих виповзає закладений природою порок. Природа умисне його заклала – для нашого випробування і гарту. Щоб ми самі на своїх помилках училися. Вона ще довго чекатиме, поки ми станемо розумними і добрими. Вона витримає ще не одне наше випробування. А нинішня війна – це одне із них. Людство вийде з неї духовно кращим, проте заплатить тяжкою ціною за мить своєї байдужості».

…Філософ, зображений на кахлі, розгорнув пергаментний сувій, і Страус з острахом почав вдивлятися в письмо, котре мусило бути на сьогодні пророчим; він боявся прочитати в ньому присуд людському поступові й цивілізації, на які замахнулася злочинна рука. Страус

напружив зір і відчитав у першому рядку слова, які принесли йому полегшу: були вони не оптимістичні, але й не вселяли в душу безнадії; слова ті змусили Страуса заглянути в історію людства, яке не один уже раз ставало на грань катастрофи, проте завжди знаходило в собі силу перемагати зло, коли воно виповзало на світ із своїх тайників. Були це слова, написані латиною: «Nihil novo». Ніщо не нове, подібне вже було. Втікав колись із палаючого Риму навіжений Нерон, а до людей вертався великий самовбивця Сенека; застилалося колись небо млосними димами інквізиції, а як вони розвіювалися, з попелищ виходили на світ Бруно, і Сервантес, і Ґойя; утікали з Балканів на свої землі османи, а народи вітали Вазова і Караджича; розпинав Микола I на шибеницях п'ятьох царів волі, а на їх місце ставали Лєрмонтов і Шевченко; навіть Наполеон, який скасував у Німеччині феодалізм, а в Іспанії інквізицію, мусив врешті-решт переконатися, що грубою силою нічого не доможешся, бо дух людини завжди сильніший від меча.

Як може увінчатися перемогою кривавий марш парвеню Шікльґрубера, який цинічно і на весь голос заявив, що перетворить світ у єдиний концтабір, де кожен, хто залишиться живим, займе точно визначене йому місце для рабської і бездумної праці на «юберменшів». Вулик! Цей зразок порядку сподобався Миронові… Та ні, не треба ображати бджіл. Шікльґрубер хоче зробити світ табором, про який мріяв Ніцше! Ще в минулому столітті. Що ж, усі філософські системи виникають задовго до своєї реалізації. Отож тоді, коли європейський міщанин почав розчаровуватися в революціях, від яких чекав створення протягом дня Царства Божого на землі, а воно не приходило, і він запродував свою душу золотому теляті, тоді, коли ті революції таки назрівали, а привид нового соціального ладу набирав конкретних рис, загрожуючи перемінити світ, німецький філософ, який знав хистку вдачу дрібного буржуа, висунув для нього ідею сильної людини, котра вийде з міщанського середовища і виведе міщанина із залежного животіння до влади. Ідея міцної особистості була не новою. Ібсенівський Бранд теж кидав максималістський клич: «Все або ніщо», ганьбив слабодухів, які міняли високі ідеали на косяк риби, глузував з гномів, що викрикували славу своїм предкам – голіафам. Ібсен навіть неволю схвалював, бо вона спонукує до боротьби за свободу. Подібні ідеї проповідував і Ніцше. Бранд проклинав тих, які хочуть убити в людині здатність страждати й ненавидіти, і Ніцше вважав, що страждання – це вища мета людей. В чому ж річ? А в тому, що Ібсен вивищував ідею сильної людини людинолюбством, прагненням витягнути слабших з духовної немочі, а Ніцше закликав фізично розправлятися із слабшими, пропонував визволяти суспільство від пороків засобом найтяжчого гріха – насильством. Ібсен закликав виховувати воїна, який виходить на арену із шпагою, Ніцше – ката з прив'язаною до пояса сокирою, якого покидьки, що виповзли з-під італійських мостів і з німецьких сутерин, взяли собі за ідеал. І сповзла філософія Ніцше від «Заратустри» до «Майн кампф», струсила з себе позлітку протиміщанської войовничості і стала символом віри моральних деґенератів. Сказав-бо Ґете: «Людський набрід нічого так не боїться, як розуму».

То чи ж має перспективу гарнізон карних злочинців, озброєних ідеологією людиноненависництва, покорити людство? Ніколи. Суспільство, в якому невігласи стали ватажками, самовільно присвоївши собі звання докторів, суспільство, якому заважає вільна творчість людей, а мистецтво загрожує його існуванню, суспільство, в котрому єдиною істиною визнається спосіб мислення правителя, де сила превалює над мислю, де засуджуються до кари смерті Ейнштейн і Манн, а твори Маркса і Гейне – до спалення на вогнищі, не є, власне, суспільством, а зграєю скажених псів, яка буде знищена людьми. Nihil novo: коли правителі Риму пройнялися ідеєю світового панування, Рим загинув.

«У такому розумінні історичного й сучасного – мій оптимізм. А оптимізм – це первісний людський інстинкт, наріжний камінь людського існування, і знищити його можна тільки разом з людиною… Шановний Страусе, а не подумав ти, що оптимізм може стати і злом – якщо людина, вірячи в добро, перестає за нього боротися?»

«…Вони обидва все життя провели у створених ними самими світах, які не мають жодного зв'язку з реальністю, – гасив обурення на товаришів Мирон, сидячи у своїй кімнаті. – Створили умисне, щоб відмежуватися від самих себе – боязливих, самолюбних, грішних, – і, озброївшись знаннями й гуманними ідеями, таврують тих, які не одягають масок або ж зривають їх з облич у відповідний час. Як я… В мене теж є належна ерудиція, я не гірше за них розумію штуку, я теж мав би чим заслонитися від своїх гріхів – вони у нас однакові. А навіщо? Навіщо ховатися тепер у естетські мудрування, у туманність науки: що це все вартує перед силою, яка нині вивільнилася з пут? Треба негайно брати час за горло, щоб він тебе не полишив знову у безсиллі; кому ти потрібний зі своєю літературою, мистецтвом, теоретичною наукою – немічний. Бери силу, звідки вона дається, а тоді зможеш її використати для своїх потреб і своїх ідей… Зірвіть маску благопристойності, як я, вона вже не потрібна. Але ж ні – один і далі обкладає себе формулами, які з наукою мають стільки спільного, як хімія з алхімією, і сподівається винайти таке, яке ніхто винайти не може, а другий і далі на кожний випадок життя цитує «Фауста», не задумуючись над тим, що поема Ґете застаріла ще за життя автора, бо писав він її так довго, що за той час змінилася суспільна свідомість – від розгубленості перед всесильністю природи до перемоги людської мислі над нею. І зі слів Фауста «Спинися, мить!» можна хіба що поблажливо посміятися, бо за час творення поеми відбулася французька революція з її піднесенням і занепадом, вийшов на світову арену і зійшов з неї Наполеон, а всіляку містику переміг своїми дослідженнями Кюв'є, котрий підготував наукову революцію Дарвіна… За життя поета застаріла поема, а ти цитуєш її нині, коли війна ламає світ!..

Ось вам, хлопці, віз і перевіз. Життя мчить, мов колісниця Феба, зігріває і спалює, світить і затьмарює, і толочить на гамуз мрійників, і минає тих, котрі встигли розступитись перед нею, і вивозить на вершину сильних сміливців, які зуміли вчепитися за її розвору. Бо ж мовив Заратустра: «Велике світило, до чого ти звелось би, якби не було в тебе тих, кому світиш?» Світиш для тих, хто зумів сісти на розвору колісниці, і немає на ній місця минулому, закутаному в леґенди, перекази, поеми й афоризми; з минулого можна взяти з собою в дорогу тільки те, що практично потрібне – як-от одяг і шмат сала з часником, а все інше треба залишити і заборонити йому переступити наш поріг. Мовив Заратустра: «Я люблю тих, хто дає людям майбутнє і позбавляє їх минулого». В минулому я був слабким, нічого не зумів створити для себе, а тому в мене його немає. Я поривався до висот, а не бачив розвори колісниці, за яку можна вчепитися, і мене били й виганяли із світлиць у свинарник. А тепер бачу силу, яка захопить мене з собою, – війну, і я увійду в неї з піднесеною головою, хай сила вирішить мою долю.

Мрійте. Шукайте вічного двигуна. Цитуйте Аристотеля, Ґете і Метерлінка. Декламуйте Шевченка і Франка. А я піду за силою… Та хіба ви самі не бачите: час так приквапив свій ритм, що для тієї вашої духовності просто немає нині місця, суспільний добір відкине вас разом з вашими утопічними мріями і наївними ідеалами; ми частка природи, де точиться безупинна боротьба за існування. Ви ж обидва шанувальники Дарвіна, то чому не визнаєте Ніцше, який поширив відкритий Дарвіном закон про природний добір на людство? Всюди перемагає сила: плаксії-романтики, які співали гімни минулому, стали непотрібними, а Ґете і Франко, котрим ви так ревно поклоняєтеся, співали хвалу сильним… Про що ми, власне, сперечаємось? Victor dat leges![5] Якщо сила стає достатньо великою, то вона сама собою стане правом. І з цим треба рахуватися, якщо хочеш жити. Адже не хто інший, а Дарвін породив ідею, що егоїзм є рушієм поступу, а винищення суперників не є злочином. Дарвін породив Ніцше. Чому ви одного ідеалізуєте, а другому проголошуєте анафему? Треба щось вирішувати, сидіти в цьому закуті більше не можна. Ми повинні діяти, бо час і доля обминуть нас!»

Мирон рвучко відчинив двері до Страусової кімнати і побачив за столом двох задуманих, ніби незнайомих людей, з якими, здається, ніколи й не зустрічався. Вони занурилися у

[5] Переможець диктує закони! (*Лат.*)

свої світи, а час навально мчав і обминав їх; Мирон повернув голову в той бік, куди вони дивилися, і побачив, як сміливець з освітленим пожадливою цікавістю обличчям мчить на колісниці через простір у майбутнє, полишаючи в минулому мандрівника, який просить у свого божества поради, і філософа, зосередженого над розгорнутим сувоєм пергаменту, дрібно списаного незрозумілими письменами.

…Вивільнившись з Василининих обіймів, малий Василько прожогом вибіг надвір. Він зрозумів: мамина заборона виймати верші з-під кашиці – не просто її примха чи, як це не раз бувало, покара за непослух. Здавлений материн плач теж не був схожий на її схлипування і тихі зітхання, коли вона молилася чомусь не перед образами, а перед шлюбним портретом, звідки дивився на неї вирлоокий батько, – стишений її зойк означав щось зовсім інше, мабуть, те, що нині було названо війною, і це невідоме питання зайшло у хлоп'ячу свідомість разом з тремтінням маминих грудей, пальців, усього її тіла. Ніби злякавшись, що раптом збагне весь трагічний смисл цього слова, а тоді стане таким зажуреним, як усі дорослі в хаті, Василько вихопився з маминих рук: йому хотілося ще радості й свободи, йому страшно стало тієї неволі, яка прийде разом із зрозумінням слова «війна», – чей же на схилах Лисинки гудуть рої бджіл і джмелів над розквітлими травами, а горою, повище хати, біжить з Буковини схожа на хребтову смужку польової миші стежка, ген біжить аж до Писаного Каменя, що бовваніє олив'яною брилою на обрії під небом, а за ним стелиться гостинець до самого Міста.

Василько відчув, що майне лише мить – і материн плач відбере в нього не тільки кашицю і верші з пстругами, а й цю стежку, якою він разом з учителем Страусом повинен вийти, минаючи Писаний Камінь, на битий шлях, щоб, тримаючись за руку вчителя, йти з ним так довго, поки не стане дорослим, поки не пізнає того, що знає він. І Довбуш, і опришки, і козаки, і поважні гетьмани, і люті царі, і пророки-поети, і чародії-малярі – всі ті казкові постаті, які виринули з розповідей Страуса, стануть ближчими і зрозумілими, бо Василько буде вчитися у великій міській школі, в якій не дві класні кімнати, як у Білій Березі, а багато, мов чарунок на бджолиному щільнику, і у кожній свій учитель, а в одній наймудріший і найрідніший – Страус.

Василько не хотів цього втрачати, а тому втік від розтривожених людей, проте дрібку їхньої тривоги таки забрав з собою, і перемінилася вона в образ, зовсім не пов'язаний з нинішнім днем, бо нинішнє лихо ще не мало свого образу. Була це згадка про батькову смерть.

Донині Василькові пам'яталася смерть тата як сумне, проте урочисте свято. Ґазда Василь спав, як і кожної неділі після обіду, – тільки не на постелі, а на столі посередині кімнати, одягнений у святкову вберю. В хаті набилося стільки людей, що від їх дихання і зітхань загусло повітря, вони притиснули малого до маминого подолка, і він не міг бачити її обличчя, тільки чув, як на тім'ячко скапували гарячі краплі – це були сльози, і від них ставало Василькові тепло, вони тепер єднали його з мамою, і він, як ніколи досі, щемно відчував, що вона є в нього. Люди були поважні й добрі, кожен хотів погладити Василька по голівці, співав сумної сільський дяк, а потім тата винесли, і син ніколи більше його не бачив, зате мати стала добріша і люди ласкавіші, і хлопчина довго втішався тим, що він сирота. Сирітство його було терпкосолодким: ніхто з ровесників не зазнавав стільки ласки, як він, ровесників карали суворі тати за псоти – його ж не карав ніхто ніколи. Тільки тугою озивалося дитяче серце, коли натикався у повітці на поржавілий велосипед, якого в селі ніхто не мав; Василько тоді пригадував, як тато випроваджував ровера на Лисинку, і сорочка на його спині була мокра від поту, зате як потім гонористо з'їжджав він з гори – і сорочка надувалася, як свинячий капшук… Тугазакрадалася до його грудей, мов лисиця до курника, все частіше: коли заводив грамофон, якого теж у селі ніхто не мав, коли розгортав старі книжки, над якими тато схилявся вечорами при каганці; але приходила до хлопця й утішна гордість, коли хтось говорив при ньому, що ґазда Василь був найрозумнішим чоловіком у селі, і якби не та лиха біда, коли під Турнасом, на закруті

Черемошу, зламалося дараби кермо і налізла талба на талбу, то був би ґазда Василь сільським війтом.

Відсутність батька була для Василька завжди урочистою, бо в селі та в хаті жила добра пам'ять про нього, і хлопчик цим у глибині душі пишався, проте й печальною: не сидів батько на покуті за столом, як у інших родинах, не згинався з косою між косарями на сінокосах, не спав на ліжку біля матері, не було його поруч, аби подати Василькові руку, коли він сходив з крутого берега, і вболювалось йому те, чого його ровесникам вболітись не могло, – ущербленість. А тому тягнувся до Страуса, як до батька.

Сплакнула нині мама, і знову впекла в тім'я її сльоза; а тоді втік Василько від тривоги, та вона його наздогнала образом померлого батька, і звузився раптом світ біля нього, і віддалився за небокрай Писаний Камінь, за яким біжить гостинець, що має вивести його у світ широкий; змовкли бджолині рої над квітами, змерхнув погожий недільний день, і вже не уявлялася Василькові війна забавою з будяками – вона напевне така ж справжня, як батькова смерть, і батькова смерть перестала бути святковою, бо на його місці хлопчик уявив учителя Страуса.

Притьмом вернувся до хати. Та на порозі тривога миттю зникла: мати винесла з кухні полумисок з гарячим пахучим банушем[6], поставила його на стіл, сама ж була святковою і гарною. Василько побачив, як ожили квартиранти, вони квапно всідалися за стіл, бо година була обідня. Мамина усмішка змела з їх облич зажуру, і вони стали такими, якими були завжди, – добрими і звичайними.

Василина казала:

– Не їли ще нічого, а вже полуднє. Обідайте, бо що робити… Таж ніхто не винен… Ой, ніхто тому не винен…

До підвалу гончарної школи, де сиділи заручники, доносився крізь прозурку храп вахмана; вже й обидва вошебиї, яких ґестапо підселило в камеру, щоб підслуховувати, перестали рахувати свій улов – стомилися й поснули; стих стогін скатованого на допиті підпільника Гарматія, спали на цементній долівці в'язні, притиснувшись у тісноті один до одного; тільки Стефурак і Страус сиділи, спершись спинами об стіну, і спитав пошепки режисер, коли учитель обірвав свою розповідь:

– І ви, вволю насперечавшись, залишилися на своїй благословенній Лисинці, мов ховрашки в норі: а може, обмине?

– Воно потім справді так і сталося, – відказав Страус. – Ми не знали спочатку, що робити, коли Біла Береза, не зайнята окупантом, залишилася в його тилу… Але в понеділок, на другий день війни, сказав Мирон перед сніданком, і ми з Романом стетеріли з подиву, бо в неділю у нас склалася вельми погана думка про нього; ми здивувалися і обидва присоромилися, що не сказали цього першими: «Снідаймо і збираймося. Не маємо права чекати, поки нас знайдуть на Лисинці, наш обов'язок зголоситися в сільську раду». Ми з Романом мовчки переглянулися – мовляв, ніколи не варто робити поквапних висновків: Мирон, як і кожен з нас, має свої вади, але він людина чесна і до того ж рішуча. Після сніданку ми подалися до села. Голова сільської ради був розгублений, він нічого до пуття не міг нам сказати, жодних розпоряджень з райцентру не отримав, порадив прийти за два-три дні. Третього дня, коли ми прийшли знову, канцелярія сільради була зачинена, а сторож приголомшив нас повідомленням, що влади в Білій Березі вже нема, що по буковинському тракту пішли румунські війська, а по покутському – німецькі; сюди ж, на це бездоріжжя, хто має час нині заходити, та й для чого? Я відчув, як щось упало в моїх грудях, буквально впало, мов камінь, – аж хляснуло, і витиснуло приглушений стогін: що ж тепер робити? Втікати на схід через пекло фронту, йти зголошуватись до окупаційних властей? Глянув на Романа – він втиснув голову між плечі, ніби хотів заховатися сам

[6] Кукурудзяна каша, варена на сметані.

у себе, мов равлик у мушлю, і після довгої мовчанки проказав: «Треба було ще в неділю… до Міста… Щось там робилося напевне. Мобілізація, евакуація… Пропало все, і ми пропали…» Тільки Мирон був спокійний, в його очах світилися рішучість і надія чи то цікавість: струс видобував з цього лінивця й скептика незвідану енергію. Він промовив: «Нам треба перечекати. Ходімо на Лисинку».

Вибравшись стежкою на Лисинку, друзі довго стояли на самому її вершечку з тильного боку Василининої хати. Покійний ґазда, видно, над усе любив простір і волю, бо ж скільки праці мусив прикласти, щоб винести будівельний матеріал на піднебесну вершину, звідки довкруж видно застигле море гір, і вищої в околиці нема, хіба десь аж там, за Устеріками, ближче до Жаб'я, де починається Чорногора.

– Сьоме небо, – сказав Мирон і розглянувся довкола, мов генерал, який оцінює стратегічний пункт. – Сьоме небо, – повторив, мабуть, для того, щоб нове ймення Лисинки, яке вмістило в собі не лише поняття висоти, а й неприступності, прийнялось нині серед них – для спокою і безпечності.

Всюди панував синій спокій, що повис тремтливим мевом над ізворами – глибокими й недосяжними навіть для ока; стрімка з усіх боків Лисинка, вкрита руном стиглої трави, в самому низу оперезалася низьким смерековим лісом, мов частоколом, за яким біля східного пруга підніжжя голубів згин Черемошу, позначений тонкою рискою ледве видної звідси кашиці. На правому боці ріки звивалася жовта стрічка дороги з Путили на Чернівці, вона була безлюдною, і Страусові знову хотілося сказати «не може цього бути», та знав уже, що заклинати даремно, сталося невідворотне, а тому, шукаючи виходу з безнадійної ситуації бодай на сьогодні, окинув довкола гірську пустку, непрохідну й первісну, і, вимірявши оком глибину схилу Лисинки, повторив за Мироном, ніби погодився з його запевненням цілковитої для них безпеки:

– Справді, сьоме небо…

Тільки Роман мовчав, а конче потрібно було й від нього почути слово запоруки; товариші чекали, і він нарешті вимовив – зовсім недоречне, що могло означати його примирення з дійсністю або ж просто вдоволення гарною погодою:

– Приємно…

Але й цього стало досить, щоб друзі заспокоїлися й повірили, що їм зараз ніхто не загрожує в глухій гірській закутині, на стрімкій, мов твердиня, горі; а для повнішого спокою усім трьом додавалося ще й усвідомлення того, що їм – удівцеві Романові і нежонатим Богданові й Миронові – легше, ніж іншим. Можна тут перечекати. Треба перечекати…

Зайшли до хати. Василина зустріла їх допитливим поглядом, та ніхто нічого не сказав, і вона зрозуміла, що люди стали безсилі.

– Ми залишимось у вас, Василино, – сказав Мирон.

– Та залишайтеся, бо що робити, – відказала покірно Василина і глянула на Романа, який в цю мить не зводив з неї погляду. – Залишайтеся, – підтвердила впевненіше.

– Залишайтеся! – скрикнув радісно Василько, визираючи з-за маминої спини.

Страус підвів тремтячий кулак до підборіддя, другою рукою поправив окуляри і тихо проказав, стримуючи віддих:

– Але що будемо тут робити? Що?

– Грати у преферанс, – гірко відказав Роман.

– А в які гроші? – примружив очі Мирон, виклично дивлячись на товаришів. – Чи, може, в ґудзики?

– Як – у які гроші? – смикнулася голова в Романа, і він проймаючим поглядом прострілив зніяковілого вмить Мирона. – В наші.

…Засумувала Лисинка на негоду. Спочатку зависла над нею вогка хмаринка, що звідкись заблукала на чисте небо й мусила опуститися долу від власного тягаря, вона повинна була пере-

мінитися в росу і щезнути в гущі достиглих трав, та необачно зачепилася за Василинин оборіг і вже вивільнитися з його рогатки не могла, впала на подвір'я й несподівано почала набухати, клубочитись, куритися, мов злежане сіно, що затлілося від власного тепла; дими окутали вершок гори і її схили, а потім сповзли на Білу Березу, вкрили її безнадійною мокротою, відокремивши від великого світу і село, і гору, на якій, мов на безлюдному острові після корабельної катастрофи, залишилося троє товаришів – загублених, розгублених, неприкаяних.

Непогодь створила для них ще більшу безпеку: Василинина хата, яка досі виднілася всьому світові неприступним бастіоном, та все ж виднілася, заховалась тепер від злого ока, втонула в тумані; гарматний гул, що почав було долунювати із східних долів, не пробивався більше крізь повсть мряки, – а може, віддалився фронт. З ілюзорного почуття безпеки зроджувалося зовсім інше почуття – непроглядної безвиході.

Карти лежали колодою на підвіконні, до них ніхто не торкався, ніби та коротка й багатозначна суперечка між Мироном і Романом – в які гроші грати – наклала на преферанс табу; канікули скінчилися, почалося перебування в добровільній облозі, і до друзів добиралася підступна сварливиця – нудьга.

Сльота була тепла, аж парна, і Роман перебрався разом із своїми паперами на оборіг; Мирон дістав із-за сволока Біблію; Василько розібрав батьків велосипед, чистив і змазував оливою деталі: він постановив навчитися на ньому їздити, як тільки розпогодиться; Василина, слава Богу, мала що робити – треба ж доглядати корову і порося, годувати трьох «люфтників», які не знати коли виберуться; вона, боронь Боже, і в думці не мала позбуватися їх у цю тяжку годину, лише іноді, заглянувши трохи вперед, терпла від думки: що вони усі тут їстимуть, коли затягнеться війна, та втішала себе гадкою, що тривати вона довго не буде, все повернеться на круги своя – до осені далеко.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.